शब्दकौस्तुभः

क्रम-संख्या १२५५१

ग्रन्थ-नाम शब्दकौस्तुभ

ग्रन्थकर्त्ता भट्टोजि दीक्षित

विषय व्याकरण

लिपि देवनागरी

पत्र-संख्या

पत्र-प्रमाण × मि० मि०

पंक्तियां

अक्षर

पाठ-संख्या

पूर्ण/अपूर्ण

प्रारम्भ :—

भीर भंजभगवानभंजराजा

शब्दकौस्तुभोदीक्षितनिर्म्मित:

विषयमिति विषये कथिते तस्मात् प्रयोजनमनुक्तमप्यायातमिति भावः प्रयोजनमोहितं कथयेत् तु-
तुचितं । विषयाकथनेन न्यूनत्वादिति दिक् ॥६॥ द्योतक इति इदं न साध्यं । अनर्थकानि निपातानामपि द-

शा० कौ० श्रीगणेशाय नमः ॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदेहं योखिलं जगत् । चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संज-
१ रीहर्त्ति लीलया ॥१॥ नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् । श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धा-
न्तस्थापकान्बुधान् ॥२॥ नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् । फणिभाषितभाष्या-
ब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥३॥ परिभाव्य बहून्ग्रंथान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते । तमशेषमनायासादितो
ग्र गृह्णीत सज्जनाः ॥४॥ अर्प्ये लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् । भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं ल- म
ब्धुमीहते ॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान्भाष्यकारः प्रादर्शयत् । अथ श-
ब्दानुशासनमिति । अथशब्दः प्रारंभस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् । उपसर्ग-
१२ वत् । न च तेपि वाचका एवेति वाच्यम् । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्म-
कक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारयोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्य त

र्शनात् । किं तु वाचकत्वाभाव इति तदाह नवेति ॥ प्रकृते च शब्दानुशासनपदस्य लक्षणा । प्रादिसमभिव्याहारे जिधातोः प्र-
चेन वाचकपदसमभिव्या [illegible]

[illegible]

सामान्यप्रतीतव्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः ०

स

वद्युक्तत्वात् ननूक्तयुक्त्या प्रस्तु पसर्गाणां द्योतकता निपातानां तदन्तु वाचकमेवेति चेत् न संक्षा
क्रियते नमस्क्रियते ऊरीक्रियते अलंक्रियते इत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मीभूतस्य
गुर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्यावश्यकत्वात् उपसर्गतापेक्षया निपातत्व
स्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च सामान्यप्रमाणानां पक्षपा
तात् निपातत्वं वा खंडोपाधिरूपं जातिरूपं वा स्वस्वरूपमेवेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादि
साधारणमेव प्रत्वादि प्रत्येकपर्य्यवसन्नं तदिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्ष
ण्यानिरुक्तेः केवलानामप्रयोगेणानुपलभ्यमानत्वेन विजयतइत्यत्र धातोर्विशि
ष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात् किंच चा
ना दीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेर्निपातेन

अन्यपदविहितसं
चादीनां वाचकत्वे ह
स्यात् किंचेति

यथेति० भेदरः समुच्चयइदादौ० ननु चशब्दशक्तिस्वभावात्स्वतिपाक इत्यादेरिवचादिवाच्यस्यासत्वभूतत्वमिति नैवं प्रतिकूल्य
णं समुच्चिताभिधायी च्चन भेदनिबंधनषष्ठीनवाविशेषणयोगो नवाव्युत्पत्तिसंकोचोऽनन्याह० अपि चेति २ बोधकताप
ति अपिनासादृश्यस्यवार्थत्वेनामर्थयोरभेदान्वय इत्यस्य संग्रह सूर्यरश्मिसदृशैः

श० को० रविषकतयाविनाप्रमाणं संकोचनीयास्यात् स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगइवचादियो
२ गेपिघटादेःषष्ठी किंचसमुच्चयादिपदे रूपस्थिते यथाविशेषणसंबंधस्तथाचादिभि
रूपस्थितेपिस्यात् घोतकत्वपक्षेतुपदार्थेदेघात्वान्नात्तत्रविशेषणान्वयः अपिचशा के
कालिदास ह्ते ८ दैकत्वेरिवादौव्यानुत्क्रदिस्यन्मानिवेत्यादौउत्तरेदृक्षौः शदेरसदशानुदीप्तानुक्रदिष्यत स
मित्यादिरर्थः सचउस्त्रादीशादानांतत्सदृशापरत्वेइवशब्दस्यवतात्पर्यग्राहकत्वेसत्ये
वलभ्यते अप्रत्ययाप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकतापिभज्येतइवशब्दानुत्पत्ती
यादुर्लभा अस्वार्थकतयाकारकविभक्त्यायोगात् एवमप्युस्त्रादिष्वत्तृतीयायाअ
नन्वयस्यानुभवाच्च नन्वेवंनञतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिस्थिक्रांता
भज्येतन्नितिचेन्न पूर्वपदद्योत्यंप्रति प्राधान्यमिति तदर्थात् घोत्यार्थे नैवार्थव

नामिदमनुशासनंतत्वर्थानामितिअर्थंनिवृत्तिपरंवाक्यंनतुकर्तृविशेषनिवृत्तिपरं अतोनास्तु
भयप्राप्तिः अस्तुवायथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापिनक्षतिः उभयप्राप्ताविितिसूत्रेअविशेषेण
विभाषेतिपक्षस्यवक्ष्यमाणत्वान्नियमा प्रवृत्तिपक्षेआचार्यस्यशब्दानुशासनमितिप्र
योगसंभवात् शेषंलक्षणम्बद्धीतिवास्तु तस्माद्वैदिकालौकिकाश्चसाधवःशब्दाइहविषयइ
तिस्थितं वेदेभवाः वैदिकाः अध्यास्मादिसाधुत्व एवंलोकेभवालौकिकाः यद्वा लोकेविदिता
लौकिकाः तत्रविदितइत्यनुवर्त्तमानेलोकसर्वलोकाट्ठञ्प्राप्तिसार्वेयाख्यिवतवैदिकेकद
शमात्रमिहविषयः भवांव्याकरणान्तरेष्विवछान्दसपाद्द्वित्यागइतिसूचयितुमुभयोपा
दानं इतिविषयनिरूपणं स्यादेतत् गौरित्यादौशब्दः इहविषयः तत्रचेगकारऔकारवि
विसर्गाश्चघटकः सुत्पाद्यते तेडोप्रत्ययश्चप्रत्ययवोदिशो [illegible] दिकं नचेतऔरीतिवाधेमा
ने सत्तेनथाचाथान्तरतागौरीत्यत्रैवस्मिन्प्रविष्टितेनसहडोप्रभृतिनांसंबंधाविशेषस्तोतिपत्त्य
र्थ

शा॰ कौ॰ पयोऽग्नितान्वास्तिइतिनच्युत्पादनमिति चेन्न शक्यांतरव्यावृत्तस्यसंबंधस्यउपयो
गस्यचदुर्वचत्वात् द्रव्यगुणादितिपदार्थानामिहव्युत्पाद्यतायत्तेष्व अनितिहितेषांगो
४ रित्येतेवाच्यवाचकभावः संबंधः अतएवशाब्दबोधेगविसमवायेनगोत्वमिवशा
ब्दत्वस्यसंबंधेनशाब्देविशेषणतयाभासते चाक्षुषबोधेपिद्रव्यत्वास्माद्दितः शाब्दो
विशेषणमित्यभ्युपगमः आहच नसोस्तिप्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमादृते अ
नुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनभासते ग्राह्यत्वंग्राहकत्वंच द्वेशक्तीतेजसोयथा तथै
वसर्वशब्दानामेतेपृथगवस्थिते इतियत्संज्ञास्मरणं तन्नतदप्यत्रहेतुकंपिंड
एवहि दृष्टःसतसंज्ञाम्भावयितुंक्षमइतिच अतोचैतत् गृहीतशक्तिकेपुनिशा
ब्देनार्थस्यैवअर्थेनशब्दस्यापिस्मरणेवाधकाभावात् अतएवगोत्वस्येवगो

शब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात् संसर्गोऽपि तादात्म्यमेवास्तु एवं गोगुणादिष्वपि तदभिन्नाभि
धेयस्य तदभेदादित्याशयेनाह गौरित्यत्र वा । शब्द इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो
भाष्यकृद्दिशा शंकानिराकृतः तत्र निराकरणग्रंथस्यायमाशयः समसत्ताकयोर्भेदाभेदौ विरुद्धावेव अस
रव पात्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात् सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तेः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था
न स्यात् तस्माद्भेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः जातिव्यक्त्यादिसंबंधस्त्वविशिष्ट एवेति एवमेव शब्देनापि सत्ता
स्येव संबंधो द्रव्यादीनामिति स्थिते प्रसिद्धं च द्रव्यादिषु सत्त्वादेरस्य प्रकृते उपयोगोऽपि अस्मिन्नर्थे
अयं साधुरित्यर्थविशेषसंपर्कस्यैव साधुत्वप्रयोजकत्वात् अत एव वाजिनु दधि द्रुं चक्रमेण
अश्वघासादौ अश्वशब्दस्य साधुर्युक्तेमेणत्वसाधुरिति सिद्धांत ननु पदावैशेषिकाणामेत
च्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययादिविभागमनुजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्य
यादिविचारस्तु कांश्चित्कः प्रासंगिकः तथैवहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनांतरसिद्धं च पदार्थजा

प. कौ. तस्युपजीव्यस्य ह्रस्वमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यते इति चेत् अस्तु नाम एवं तथापि पुं प्रवृत्तिव्यु
त्पादनं निष्फलमेवेति चेत् अत्रोच्यते ओऽस्ति इति देवदत्तः पचतीत्यादयः शब्दा ग्राहिक
५ याता वज्रोन्मसहस्रेणापि बोधयितुं वोढुं चाशक्याः अनंतत्वात् अतः प्रकृतिप्रत्ययविभा
गकल्पनारूपो लघुभूतः उपायः समाश्रीयते लिपिवत् आरोपित एव वस्तुत्र संबंधः प्रसि
द्धो हि स्थूलारुंधतिशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके यथैव केशवात र ए न्यायश्चोत्तरमीमां
सायां तात्पर्यविषयावाधाच्च प्रामाण्यं एवैव वाद्यर्थवादस्यापि गतिः आत्मवधो वेदन
ता प्रभृतीनां वाधेपि तात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्यावाधितत्वात् उक्तं च हरिणा उपा
याः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते
इति उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिता इति च अत एव हि केचित्प्रत्ययं विधाति अ चि
रीत्या प्रकृतिं तथा सूत्रे पाठितमित्यत्र इतप्रत्ययः भाष्यरीत्या तप्रत्ययः सूत्ररीत्या तावाति

तिवनुपडावनावर्ण्यवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तेरित्याडावनुदितिदिक् एतेन पचतीत्यादे
लजा श्चादेशैः स्मार्यमाणाँद्येयो बोधका इति वदंत परास्ताः तथाहि वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिग्रह
इति निर्विवादं ततश्च प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिद्ध्यति न तु लौ
३ किकानां लादीनां एवं डुपचष्पाकेत्यादौ प्रकृतयो विचक्षिवादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः
किं तु अपाक्षीत्पपाच पाप च्यते करोति चकार चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अ
पाक्षपपाच इत्यादय एव स्मर्यमाणेन डुपचष्प्रभृतीनां स्मरणं तेनार्थबोध इति चेन्न ला
घवाघवस्थितत्वात् स्मर्यमाणानामेवार्थसंबंधकल्पनात् श्रोत्रप्रत्यक्षिकस्य स्मरणादे
स्यनेगौरवाद्व्यवस्थापत्तेश्च पचति देवदत्तः पचंतं पश्येति तिपृश्चा तत्रापि स्मारितत
स्य लट एव यत्नो बोधकत्वे एकत्राधाराधेयभावेन संसर्गे एव देवदत्तेऽग्रभव्यातात्पोपलो

रा०कौ०व विशेषणं इत्यत्र तु अभेदेन संसर्गो कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति वहिर्जातं भंगापत्तेश्च ॥
ण तेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थसंकेते लिंगस्य जं जन्यमानाधिकरणे ज्ञानजन्यत्वं स्वी
मां ८८ कुर्वन् नामीशाका अपि परास्ताः तत्र तु तैः कृत्वे ज्ञानजं श्लोक तर्हि कृदिति व्याकरणं ज्ञानिया
हेकमस्तीति तदप्यापाततः कृदकपशेषायमसि द्विष्टा पेषु एवलादिषु पतिष्ठते न तु
शत्रादिषु स्थानस्यैन तिराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् आकांक्षितविधानं न्याय इ
ति न्यायात् अन्यथा क्रियमाण इति कर्म्मणि ज्ञानचोदितो लभ्यापत्तेश्च किंच कर्त्तरि कृ
दिति यत्कर्तृग्रहणं तदेवलः कर्म्मणीत्यत्राप्यनुवर्त्तते तत्कथं कृतांति हं च वैलक्षण्यं
अन्यलभ्यत्वादेरुभयोर्यत्नसाम्यात् नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि ज्ञानजा
दौ कर्त्रीवाच्य इत्युक्तं तत्र पचति कल्पं पचति रूपं देवदत्त इत्यादौ घनरोधातिङः क्वपि

तुल्यं तस्मात्सरीत्या न कश्चिद्व्यत्ययं तातिङः तेवैषम्य हेतुः अस्म द्रीत्यानुभाव प्रधानमाख्या
नि तं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्रधानात्प्रभोत्सर्गिकं तिङः क्षुत्यज्य
त्वा प्रधान प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याप्य प्रमाणं दितिसूत्रा स्वेशात् शानज्विधौ रूपाद्विधौ
वभाष्येपि स्फुटमेतत् पाचको व्रजतीति वत्पचति व्रजतीति प्रयोगोप्युत एव नापाद्यते
पचतिभवतीत्यादिवो पपद्यते पचतो रूपं पचंति रूपमित्यादो रूपवाद्यते द्विवचनादिव
भवति तस्मात्तिङः शुद्धस्त्वचा विप्रत्यया विशेषानुभावव्यत्यासमानेमस्तीति वक्ष्यते यत्तुभ
देकांतं कर्त्रे दियदकेत्तं तत्र ति विवृति लादिविधेद्ध्येकयोरित्यादेश्च रूपवाच्यतयाव्याख्याना
त्कर्तृ वा [illegible] व्यतास्त्वादायातीति तद्व्यापाततः द्विवचनादिसंज्ञाद्यादेशानिष्ठा
तनश्च तद्विधिनाद्व्येकयोरित्यस्य एकवाच्यताया तत्र कर्त्रेरीत्यस्तियाद्वि त्वादि विशेष

वैकवाक्यतास्मान्तु पदैकवाक्यता आदेशविधेर्लविधेश्च लस्य लकारानुवादेन प्रवृत्तेः लविधौ तु कर्त्तृग्रहणं
द्विवचनादि संज्ञाश्रुतिः।
शा० को० एतया कथंचिद्विधेज्येत लविधिरिति वादिविध्यादेः प्यकर्तृत्वमिति चेत् सत्यं वादिनि मुक्त एव स्ती
अत एवादेशस्थानिताल्लकारो बोधक इति पक्षे एकत्वादिभानोपपादनाय आदेशानामेव कर्त्तव्याः व
७ एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महद्गौरवं न च परंपरासंबंधे
न णलेर्व्वबोधकः शक्तिसंबन्धत्वात् अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तावा
वै पीति दिक् तस्मात् न्नासिद्धमित्यादौ यथा आचार्यैरपि णव्याख्यानं सर्वसंमतं तथा
सु शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र वस्तुतो वाचकता स्फोटे कनिष्ठा तत्र चाष्टौ पक्षाः वर्णस्फोटः
पदस्फोट वाक्यस्फोट अखण्डपदस्फोटः तादृग्वाक्यस्फोट इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः
वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति तथा हि किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना भ्रा
न्तवच्छेदकानुपूर्वीभंगस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकता तत्रैव केनचित्के विपर्यासे धार्मि

ग्रहालेनकस्यस्य [illegible] णमित्यत्रविनिगमनाविरहाद्दृष्टमोद्धृष्टमोद्धृष्ट इत्यादा
विवकरकारखक्कर इत्यादीनांप्रयोगसमवापिनांसर्वेषामेव वर्णानांतत्तदानुपूर्व्यवछि
८ न्नानांवाचकतेतिवर्णस्फोटपक्षः कुम्भप्रभृतयोवाचकानवेतिचेहविप्रतिपत्तिश्चेदिंरामं
रामेणरामापहरयेहरौहरा [illegible] ति त्यादीपरिनिष्ठितंपदमेववाक्रियानंश्लोदृव्यादिवाच
कः किंयांश्वकर्मत्वादेरित्यस्यविनिगंतुमशक्यतयारामं इत्यादि परिनिष्ठिपदमेववा
चकंकर्मत्वादिविशिष्टस्येतिपदस्फोटपक्षः २ दधीदं हरेवावि स्मोवेत्यादावपिविनि
गमनाविरहतोत्माद्वाक्यमेवविशिष्टार्थशक्तमितिवाक्यस्फोटपक्षः ३ एकः पदइतिवद
कंपदंवाक्यंवेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेवपदंवाक्यंवा [illegible] ऽप्रसवं हं वर्णव्यंग्यमेकत्वप्र
तीतिरौपाधिकीतिचेत्प्रटपितथात्वापत्तेः कःपदार्थोस्माविति चेत् भावः भावविशेषु ब

शा॰ को॰ कांतर्भवतीतिचेत् त्वत्सरिभाषितेषु ङ्क्यादिषु मांतर्भूत नैतावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्या
तुं शक्यते ऽपनियतपदार्थवादे गौरवमितिचेत् व्यक्तीयत्तातवापि नास्ति उपाधीयत्तानुस
भावत्वा वैः सुवचाभावत्वा स्यांनि सत्वानि सत्वा स्यांवाविभजनात् । भावविभाजकोपाधयस्तु घ
टविभाजकोपाधिवद्दनावश्यकाः ऽपसिंक्ष्मपक्षे ऽपवर्णा ऽपि ऽपनावश्यकाः । नन
नुभवसिद्धात्व इति चेत्तन्न व्यंजकध्वनिविशेषोपहितः स्फोटएव गकाररू घात्मनाव्यव
ह्रीयतेइत्यभ्युपगमात् गादमनेत्ताशामंदोगकारइति चेत् ऽद्वैतसिद्धांतेविषयसंबंधज प
न्यव त्तिवैचित्र्येणाव्यंग्ये स्वरूपसुरेववैचित्र्यवक्ष्ये ऽप्रतएवत्वाचस्पातिमिश्राः तत्वविंदे
वस्तुतः ककारा द तिङ्मिच्यमाने मूर्तेगकारस्याभावादितिस्फोटवादमुपन्यास्यमरुपया
वा ऽप्रत्वंहेष्वपि रूकारादिवर्णेषु वर्णांतरसमानाकारैकदेशावभास तथा ऽप

सेवर्णाद्यभासोपि भविष्यति उक्तंच वोपदेवेन शक्तत्वं इव शक्तत्वे जाते लोपवमी
क्ष्यतां औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां तारमंद्रवत् इति भर्तृहरिरप्याह पदे न वर्णा विद्यंते द
वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात् पदानामत्यंतं प्रविवेको न कश्चनेति तस्मादखंडं पदं
वाक्यं वेति पक्षद्वयेपि व्यक्तिस्फोटावांतरभेदाः ५ जातिस्फोटवादिनस्तु स्फोटो नतरद्वर्णोकंशा दि
श्री कैक्तावच्छेदकतयोध्यपक्षत्रयेपि यथाययं वाच्यमु अन्यथा सरो रस इत्यादाव
र्थविशेषप्रतीत्यनापत्ते तच्च उपाधिरूपं उपाधिश्च परंपरासंबंधो जातिरेव सा
च सर्वाधिष्ठान ब्रह्मस्वरूपात्मिका तथाच शा कांपारा इव घटाकाशोपि न्याय सामान्याक्रां
त्यधिकरणरीत्या ब्रह्मतत्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यम् वाचकं च अविद्या वा अविघ
कधर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षेतु सैव वाचिकास्तु इत्याहुः अन्ये तु अपेते पक्षाः

शा॰ कौ॰ सिद्धांतग्रंथेषु तत्र तत्रोपनिबद्धाः तथाहि स्यातिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इति भा
ष्यग्रंथः पठ्यतेऽर्थोनेनेति अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङं तमेव तथा च एरुरित्यस्य तेस्तु
९ रित्यर्थ इति टीकाग्रंथश्च वर्णस्फोटेऽनुकूलः तथा समासमर्थोभिधानसमर्थस्यैवा
देशत्वमिति स्थानेंतरतमपरिभाषायैवेति तस्य स्थूभिपामित्यत्र सुनिर्वोढा तद्यं
यथासंख्यसूत्रं नारब्धव्यमिति भाष्यमपि पदस्फोटे वाक्यस्फोटे इहैव प्रघट्ट
के येनोच्चारितेनेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थे तथा वर्णितो वे
र्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वृद्धाः तयोरखंडत्वानोयुक्तानित्याः प्राहुः नि
त्येषु शास्त्रेषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्र तत्र भाष्येऽखंडतोक्ता
प्राया निश्चलयंत्रेषु केतवानतराशिषु अयोघने शैलशृंगे सीमांते कूटमक्षि

यामित्यमरः पस्पशायामेवप्रघट्टकांतरे किंपुनरित्यादिभाष्यमुपादायकेचिद्वर्णस्फो
टं ऽपरेपदस्फोटंवाक्यस्फोटंचाहुरितिवदताकैयटेन ऽइउण्सूत्रेत्यत्रव्यक्तिस्फोट
जातिस्फोटयोर्बलाबलंचिंतयताप्रत्याहाराह्निके तेऽप्रक्षरंनक्षरंविद्यादितिभाष्य
व्याख्यावसरेव्यवहारनित्यतातुवर्णपदवाक्यस्फोटानांनित्यत्वंतुजातिस्फोटस्येति
प्रतिपादयता ऽत्रपदमेवब्रह्मतत्त्वमेवहिशब्दस्वरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थइतिव्याच
क्षाणेनसर्वेपक्षाःसूचिताएवयदातु ऽव्यक्तिरेवजातिरितिपक्षःतदापिप्रायेणाजाति
स्फोटस्यापिव्यवहारनित्यतेति ऽअक्षरंनक्षरंविद्यादित्यस्यकैयटोक्तेपाठांतरे ऽआ
धंतेतोटकितावदितिसूत्रेचभाष्येएववर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ ऽअसत्यमेवप्रकृतिप्रत्य
यविभागांतदर्थंचाश्रित्यद्रव्यागववन्यायेनसत्यस्यपदस्फोटस्यव्युत्पादनमभिप्रेत

श०कौ० मितितत्रैव कैयटः । अर्थवदधातुः स्वं रूपं शब्दस्येत्यपरस्तत्कालस्येत्यादिसूत्रेष्व पि स्पष्टमिदं
भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा संबंधिभेदात्सत्तैव भि
१० द्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥१॥ तां प्रातिकार्थं च धात्वर्थं च प्रच पदि
क्षते सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति जातेः स्फोटत्वमपि प्रकल्पिता इति पृथग्
कां तेन सत्त्वाहत्रनेकव्यक्तिभिर्व्यंग्या जातिस्फोट इति स्मृता केश्चिद्व्यक्तयो ध्वनित्वेन
प्रकल्पिता इति यच्च वीहिर्णो पक्षान्तरमुक्तं तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रंथकृतां तत्रापि जाति
स्फोट इत्यवधेयं पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोपन्यासात् तथा च प्रथमं व्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनत
या संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टार्थे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादम् सर्वापोद्धारपाभा सर्व
यवानां शक्तिमिति न्यायात्स्पष्टं भेनत्यज्यते इति दर्शनांतराणां पंथाः । एकादिस्य लेऽङ्करी देशा
त्याविनिगमना विरहेण कैश्चित्यरूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेनैव व्याकरणांतां

ल

कैहसति॰ऽवयव ॰ शास्त्रे ईरूपपादतयाप्राप्यमिकशक्तिग्रहणावप्रमारूपइतितु सैकां
तिकेः पंथाः उक्तं च हरिणा तत्रयन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति ब्राह्मणार्थाय यथा ना
स्ति कश्चिद्ब्राह्मण कंबले देवदत्तादयो वा क्वेत थैव स्युरनर्थका इति च एवं स्थिते निपा
ताद्योतकाविकरणाऽस्वनर्थका इत्यादि विचारोपि प्रक्रियादशायामेव आह च प्रडा
दीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनं धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशो इति तादृ
शोऽप्रखंड इत्यर्थः एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थप्रधानमित्यादि
व्युत्पत्तयो प्रक्रियाश्रया एव उक्तं च किं गर्भजन्ये किं गर्भं कीदृग्भातीति नो मते
विचारः फलितः सर्वैः प्रकृति प्रत्ययाश्रयः इति आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता
न विरुद्धा लिपि स्थूलारुन्धती शाखा चंद्रादीनां लौकिक दृष्टांतानां प्रथैवाद वा

ति

ब्रह्मणास्वतमितिस्थितं। आह च तदेवं वतादिकान्वेषणाय प्रवृत्तास्त्रिंतामशीतिं व्यवानिति
वाशिष्टस्मायणो ५३॥

म॰ को॰ अथ पंचकोशावतरणादीनां तत्रांतरस्थितानां पूर्वत्रासिद्धानांदी चैतत्त्वात्रासिद्धानां प्रा
गेव दर्शितत्वात् तदेवं पक्षभेदेन अविधेर्वर्णस्यैव वा स्फूटत्वे धीस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फो
३१ ट इति स्थितं आह च शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते इति समाहारं भक्तभा
वानामनादित्वाऽऽध्यात्मिकं न्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसंगादेते औपनिषदं
ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान् भर्तृहरिर्विवर्तवादादिकमपि प्रस
गाद्युत्पादयत् तत्तन्नोतरस्फुटं प्रकृते नातिवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते इति स्फो
टस्वरूपव्युत्पादनं न्यायेतान् चालिख चकार स्थितिरित्यादि व्यवहारास्तिपो वृष्ण वे
दसंभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजयावालानां प्रस्तुतं न उपपद्यन्ते यथा तथै
व भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थ्य

कल्पाभिमानवतामपि उपपद्यत एव ननस्त्वेतर्हि किमर्थं कल्पनायासानक्लेशः अत एव हि
भाष्यकारोपि शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विकल्प उभयथापि व्याकरणारंभस्य निष्प्रत्यू
हत्वाद्यथास्थितमुदासिष्यत इति चेत् सत्यं व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता पक्षभेदेषु हि गौण
मुख्येषु मुख्यत्वादितेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धांतग्रंथा व्यवस्थाप
यितुं शक्यते स्वार्थ द्रव्यादीनां पंचानां क्रमेणाभानमित्यादि वक्ष्यमाणमपि कल्पन
यैवोपपादयितुं शक्यते इति दिक् ननस्तु साधुशब्दो विषयः अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादि
कल्पनया तस्य साधनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययने स्यानुष्ठापकं किमिति चेत् नित्या
ध्ययनविधिरिति गृहाण श्रूयते हि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञे
यश्चेति निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् कोऽर्थस्तेन अनुष्ठाप्यते अनेनेति

श०को० कारणं फलं ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः। तथा च सांगवेदाध्ययनतदर्थ
ज्ञानहेयोपादेयधर्मानित्यः संध्योपासनादिवदितिसर्थः श्रुतिरेवेति हरदत्तादयः स्मृतिरितितु
१२ति भट्टाचार्याः तत्र यदि स्मृतिरेवेंद्रा माणिकं तर्हि आगमः स्वल्पं च पीति माघे प्यागममूल
कत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयं अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात उक्तं हि शिक्षायां मु
खं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छंदसां विचितिः पदे शि
क्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते इति उपकारकत्वप्राप्यंगत्वं व्याकरणं हि स्व
र्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीनीदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते
ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिन मनुष्ठानोपयोगितं च कालविशेषं प्रति
पादयति निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्रायं बाहुलकादि स्वाध्यायानां लो

पागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र संग्रहात् छंदोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्या
यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते। शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति कल्प
सूत्राण्यपि प्रकरणांतरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखांतराधीतस्य चांगजातस्योपसं
हारेण प्रयोगं दर्शयंति तस्मात् षडप्यंगानि तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं पदपदार्था
वगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् अत एव तस्य शिक्षा
यां मुखत्वेन निरूपणं कृतं मन्वादिस्मृतिष्वपि अंगाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव
स्वाध्यायविधिरि त्यर्थः ६ तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं तथा च संध्योपा
सनादेरभावे प्रत्यवायो नुष्ठाने च पापक्षय इति यथा प्रतीयते तथा व्याकरणाध्य

प्रा० कौ० यत्नस्यापि अननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यं रक्षा प्रभृतीनि फलांतराण्यपि संति तथा च भाष्यं
कानि पुनरस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते अने
१३ नेति करणे ल्युडंतः प्रयोजयतीति कर्त्तरि ल्युतत्या बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युडंतो वा उभयथा प्र
वर्त्तकविधिपरः पुल्लिंगः प्रयोजनशब्दः एकः फलपरः क्लीबोपरः उभयोर्नपुंसकमनपुं
सकेनेति नपुंसके केशेषेणैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्तया प्रश्ने बहुवचनं उत्तरे एकवचनं
च बोध्यं तत्र आगमः प्रवर्त्तकः रक्षोहलाघवासंदेहास्तु फलानीति विवेकः तत्र प्रवर्त्तक २४
आगमो व्याख्यातः फलानि व्याख्यायंते तत्र रक्षा वेदसंरक्षणं तथा हि भाषायामदृष्टा
लोपागमवर्णविकाराश्छंदसि दृश्यंते ते केवलप्रयोगशरणैः प्रमादिकाः संभाव्येरन् नु
वैयाकरणस्तु लक्षणादर्शितेदेवरूपं स्थापयति तत्र लोपोदाहरणं । स्तनादेवेषु विवि

तत्र प्रयोगदर्शी

देमितद्रू: आत्मना आत्मनेत्यर्थः मंत्रो ह्या ड्या देवात्मैं इत्याकारलोपः आगमो यथा दे न
वासः ब्राह्मणासः आज्जसेरसुगित्यसुगागमः लोपागमौ यथा देवा अदुह अदुह
तेत्यर्थः दुहेर्लङो रुट्स्यादादेशोक्ते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः वृहल्लं
छंदसीति रुडागमः एतेन नाभिः दुह विष्वादत्तेधेनवो दुदुह इत्यादि लङंतमपि
व्याख्यातं वर्णविकारो यथा गृभ्णामिति सौभ गलोपः ह ग्रहोर्भश्छंदसीति हस्येति
वक्तव्यमिति भकारः प्रत्ययोपि छांदसोस्ति यथा उज्जभं च निग्राभं चेति उदिग्रह
इति सूत्रे उदग्राभनिग्राभौ च छंदसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्नि
पूर्वाद्ग्रहेर्घञ् तत्रोत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्ते छंद
स्येव संतिविषमो विशेषयुक्तोः पात्र विशेषाः सुचः इहतेजहूप भृतो स्रवग्रहणं

श्रा॰ कौ॰ उदग्याम्यं चेति जुहूमुपघ्नतीति निग्राभ्यं चेत्युपस्तंनियच्छतीति वचनात् मकारा
देशः प्रागवत् जहोपि प्रयोजनं तथाहि यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः यथा
१४. दर्शपूर्णमासे यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति
विहितो यागः तत्र विकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारा
कांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमंगजातं प्राप्यते वैदिके कर्मणि तादृशानामेवांगानामपेक्षितु ते
त्वात् तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितं तत्र यस्यांगस्य प्रकृतौ
य [redacted] उपकारः क्लृप्तः तस्य विकृतावसं
भवेति वृत्तिः मंत्राश्च प्रयोगं तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य
पदमभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मंत्रस्य निवृत्तिः यथा अ

तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यला
तद्धिशेषस्यैकदेवत्वात् ते
दिताशक्यत्वात् ६

५ वरूक्षोदिवः सर्लंवध्यासमित्यव[redacted] यातमंत्रस्यक्कस्लैलेषु यस्यलेकदेशास्या
भिधेयंनास्तितस्यतावन्मात्रंनिवर्त्यते यथा अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यस्यमंत्रस्यावृय
वभूतंदेवताभिधायिपदं औषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन वाग्रेयविकारभूतेसौर्येनि
र्वर्त्तते अपिशब्देनचलुप्तकारकत्तयानिवर्त्तमाने एकारोपिनिवर्त्तते अकारांतेतरप्रके
तिसंनिधानेनैवहि एकारस्यसंप्रदानवाच्यम् अकारांतत्तु यशब्दस्यततष्वाच्यंतं सूर्या
येत्याद्युदात्त अग्नयइत्यस्यमध्योदात्तस्यस्थाने ऊह्यंसोयंप्रकृत्यूहः लिंगस्यक्कचिदूहः
यथादेवीरापःशुद्धाःस्थेत्यसप्सुविनियुक्तो मंत्रः तस्याज्येऊहः देवाज्यशुद्धमसीतिप्रत्येय
मात्रस्य क्कचिदूहः यथा मामेभ्रोसंविकथाइतिपुरोडासेऽवदानमंत्रः तस्यधानासूहः
मामेष्टमासंविजिध्वमित्यादीतिहरदत्तादयः याज्ञिकास्तुसंविग्ध्वमित्यूहमाहुः

शा॰ कौ॰ युक्तंचैतत् पक्षेतावत्सिद्धतयाविजरपृथग्भावेइत्यस्यप्रयोगोनतुअप्रोविजीमयचलन
योरित्यस्येत्यवधारणात् लाघवमपिप्रयोजनं तथाहि अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिः
३५ तन्निर्वाहश्चवैदुष्याधीनः वैदुष्यंचसाध्वसाधुविवेकः सचनप्रतिपदपाठादिना
संभवति शब्दानामानंत्यात् तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारातद्बोधनेलाघवं
अन्यथातुगौरवम् असंदेहोपिप्रयोजनं तथाहि स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेते
तिश्रूयते तत्रसंदेहः कर्मधारयोयंवहुव्रीहिर्वेति तत्रकर्मधारयपक्षेपृषतीश
ब्देनमत्वर्थलक्षणयापृषत्वतीविंदुमतीगौरवाभिधीयते स्थूलापिशेवाविंदूनां
तुस्थौल्यंतानवंवायथातथास्तु वहुव्रीहौतुस्थौल्यंपृषत्स्वन्वेति गौस्तुस्थूलाकृ
शावेत्यत्रनादरः तत्रलकाराकारेउदात्तत्वं द्वन्द्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरेणवैपाक

ति रणो वहुव्रीहिंनिश्चिनोति तत्र निश्चयेन प्रतिवंधात्संशयानस्यादः सएवासंदेहः अ
र्थाभावेव्ययीभावादसंदेहमितिस्यादितिचेन्नपर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञे द्व
यमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात् अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः अ
दुत्तायामसंहितमिति अव्ययासंहितयेति च एवमि दूयीतस्योपहतस्यापहृतो भक्षयामी
त्यादावपि स्वरेणैव वहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणे अवैयाकरणास्त्वेतिसार्थकं क
त्वाचिंतास्यायेनवानेयमिति दिक् तदेवं मुक्षोहलाघवासंदेहसुव्यानिचत्वादिफला
ता निव्याख्यानि अगेमस्तुप्रवर्त्तेकहत्युक्तं भाष्ये तु संदर्भेण अर्थे फले चतुष्टयस्य प्राक्प्रख्या
वाप्रवर्त्तकेवक्तुं मध्ये तदुक्ताफलसंदर्शेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्ती
तिसूचितं फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा धर्मेणपापमपनुदतिविहितस्यानकु

हेऽलय हेलयः वक्तमे २

श०कौ० ज्ञानान्निंदितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छतीत्यादिवचनानी
हसाधकानीति दिक् इमानि च भूय इत्यादिना भाष्येण प्रवर्तकवचनां तथाहि उदाहृत्य
३६ व्याख्यातानी तद्यथा तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेछि
तवै नापभाषितवै म्लेछो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं अत्र न म्लेछितवा इत्यस्य वि
वरणं नापभाषितवै इति उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेनकेन्यत्वन इति तवेप्रत्ययः धा
तूनामनेकार्थतया निन्दावचनान्म्लेछधातोः कर्मणि घञ् तेनापशब्दसामानाधिक
रण्यं न विरुध्यते अत्र न म्लेछितव्यमिति निषेधस्य तेऽसुरा इत्यादिरर्थवादः ननु
हविर्भिर्यजेतन्यायेन अर्थवादिकं फलमस्ति तिवाच्यम् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल
श्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणवत्प्रशस्त्यमात्रपरत्वात् प्रकरण ए

क्तंगेहयंतिषेधइतिपर्वाणस्तर्वाणोनामेत्यादावुत्तरग्रंथेभाष्यकारैरेवस्फुटीकरि
ष्यते अतएवइहापिपराभूतामाभूमेत्ययंव्याकरणमितिनोपसंहृतंकिंतुम्लेछा
माभूमेत्येवम्लेछानिंघाशास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः अत्रहेहेप्रयो
गेहेहयोरितिप्लुतेप्लुतत्वप्रयुक्तेप्रकृतिभावेचकर्त्तव्येतदकरणंम्लेछनमित्येके नतु
सर्वेप्लुतःसाहसमनिछताविभाषाकर्त्तव्याइतिभाष्यकृतावक्ष्यमाणत्वान्नैषदोषइ
तिचेत् सत्यं अतएवापरितेषामादावस्यद्विर्वचनंम्लेछनमित्यपरे व्याख्यातं स
र्वस्यद्वेइत्यत्रपदग्रहणस्यचोदितत्वादितितेषांभावः तन्नेदंशास्त्रीयंद्विर्वचनं किं
तुतात्पर्यद्योतनार्थमैछिकःपुनःप्रयोगः अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दादिति
चेत् तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्तिः यदितु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्देशकएवपाठस्त

शा॰ कौ॰ हीरिश्चाद्रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयं इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं स्मृतिपाठमनुसृत्य स
माख्यातं ॰ प्रपंच [redacted] पाठः कश्चिच्छाखायामन्वेषणीयः भाष्यंदितानोघातपद्यत्रास्ये
१७ णे तु हेलयो हेलय इति वदंत इति पठित्वा तस्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै इति पठ्यते। तत्र यका
रस्य स्थाने वकारोऽपशब्द इति स्पष्टमेवात पश्चाच्छिक्षायामुपपद्यते॥ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्ण
तो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा
धादिति। स्वरेण स्वरतः हीयमानया प्रयोगादिति तत्सिः॥ मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थं प्रतिपाद
नाय प्रयु क्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णबोधात् प्रतिपादयन्॥ अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः।
वाग्ववज्रो हिंसकत्वात्॥ यजमानं हिनस्तीति यथाध्वर्युकृताज्ञोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः।
एवमध्वर्युकृताद्दुष्टशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः॥ यथेत्युदाहरणं॥ इन्द्रशत्रुः इ
न्द्रशत्रुशब्दः पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्ता।

रं हत्वा स्वं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुरभिचारिकं यागं कृतवान्॥ तत्र वृत्रेन्द्रस्य शातयिता भवतु॥ हिंस
कइति यावत्॥ तथाभूतः सन् वर्द्धस्वेति प्रतिपादयितुं इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति प्रयुक्तं॥ एवं नाच्छ दे
षेणाऽऽद्विकः॥ अनुप्रत्ययः प्रज्ञादिगणे निपातनाद्ध्रस्वत्वम्॥ इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बो
धनविभक्तिः॥ तस्या अनुवादविषयकत्वात्॥ अत एव राजन्नुपध्यस्व राजा भव उपध्यस्वेत्य
नयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः॥ जे राजन्नुपसि त्वे संबोधनवि भक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति। एवं स्थि
ते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्ते नोदात्तवक्तव्य पुमादादानुदात्तः शिलोकः॥ तथा च पूर्वपद
प्रकृति स्वरेण बहुव्रीहिस्वर्येल्लब्धः॥ इन्द्रो हि घातो शातादिके मंत्रे इत्यादिनाऽनु प्रत्यये कृते इन्द्रश
ब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः॥ तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सपन्न इति॥ अप्सु तीति हा सपुराणा द्विपूर्वमि
दम्॥ तदिहोदाहरणत्रयोक्तम्॥ स्यादेतत्॥ यत्र कुमारीत्यकस्मात्येह भवितव्यम्॥ सार्वत्सु त ३
ष बहुव्रीहौ स्वरविशिष्टेति॥ अत्राहुः॥ जपादि पर्युदासेन मन्त्रे प्रवेश करणमिति विधीयते॥ स्वरे व्या
प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति॥ तदुक्तं दलक्षणे जैमिनिना अत्र नाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति॥
मे

शा. कौ. आपस्तंबस्त्वाह। अनाम्नातास्त्वमंत्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति। अत एव मन्त्रो हीन
इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषोऽसंगतः।
१८ स्यादतो मन्त्रपाठ इह शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम्। न च स्वाहेन्द्रशत्रु
र्वर्द्धस्वेतीतिवद्पठ्यत एवेति चेत्। सत्यम्। ऊहितपदमन्त्रमूलं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि
अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात्। नन्विन्दुपुत्रशब्दस्य लौकिकत्वेप्युक्तस्वरप्रयुक्तयोर्
गदोषयोः प्रशक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेत्। न। स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात्। एता
वानेव भेदः। यच्छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिर्वा व्यवस्थया आश्रीयते। लौकिके त्वेको विकल्प्यः। अत एव
एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः। नन्वेवं उच्चैस्तरां
वेति सूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषा छन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे त
नायं दोषः। यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात्। न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति
वाच्यम्। नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः। प्र
सज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यम्। ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविष

यकेणवाधसंभवात् । नद्युहादीनां छन्दस्त्वमस्ति मन्त्रब्राह्मणात्वरत्वात् । तस्मादसमर्थसमाससमाप्ति
त्याविप्रसज्यप्रतिषेधएवागत्यास्वीकर्तुमुचितः । विन्नापर्युदासपक्षेपि मन्त्रेनित्यं ब्राह्मणेवेति विषयविभा
गसंभवेन यज्ञकर्मण्णीत्यस्यानिवृत्तये विभाषाग्रहणसंभवात् । उक्तापद्धिनोषादेवतुकेवि
ज्ञेयाद्विप्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य इहाप्यकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्थक
रणं चस्वरतोपराधाद्धिन्यस्यार्थइत्याहुः । श्रूयते च यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्य
ते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । निगदेन पाठमात्रेण । शुष्कैध इंधनसा
न्तेन क्लीबेनएधः शब्देन अकारान्तेन वा पुंल्लिंगेन निर्वाह्यम् । न ज्वलति न प्रकाशते नि
ष्फलं भवतीत्यर्थः । निरुक्तेपि । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा वेत्युपक्रम्य स्थाणु
रयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न जानाति योर्थं । योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मेति मंत्रद्वयमुक्त्वा यदगृहीतमविज्ञातमित्यादिपठितम् । तत्रापिगृहीतं

शब्दतः अविज्ञानं त्वर्थतः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादिशेषं प्राग्वत्। अन्यत्रापि श्रूयते
एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुग्भवती। एतच्छ्लोकः पूर्वपरयो
रितिसूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्य
ते यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वा
ग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति। दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्त्ता सामर्थ्या
दोध्यः। तथा अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्वि
वायमहं वदेत्। अयमहमित्यस्य स्थाने कर्मणांचानितिपरमिति गतिसंज्ञा। ततो गतिसमासे
पि अस्यवामीयमित्यादाविव तत्करणे लोदवविभक्तेर्लुक्। याज्ञिकाः पठन्ति। प्रया
जाः सविभक्तिकाः कार्या इति यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्य
न्ते तथापि यद्याधानादनन्तरं यजमानउदरस्य यथावानुस्पाद्यादिवासस्वसमप्ये

तस्यमहतीवियस्थानदानैमित्तिकीपुनराधेयेष्टिंविधायतत्रेदमाम्नातंप्रयाजाःसवि
भक्तिकाइति। तत्रकेवलविभक्तेःप्रयोगानुहेत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यतेसावाग्निसहरूपान
नुयाकाश्चित्। निरुक्तेदेवताकाण्डेप्रयाजाःकिंदेवताःप्रायाजानुयाजाइतिप्रश्नमवतार्य
मंत्रवर्णोदानुदाहृत्यआग्नेयाइतिनिस्थितिरित्युपसंहृमात् तस्मादादित्तरखलुपंप्र
याजेषुवनस्पतिविभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाःप्रम्नत्नोइत्यादिर्मीतयम्येषुदष्टव्यमु
८ तथाप्यत्रापि।योवाइमांपर्षाःस्वरसोक्षरसोवावेदधीतिसआर्त्विजीनइति।प
देपदमितिसंधिकवनाधेवीप्रायामितिशस्यःस्वरउदात्तादिःअक्षरंव्यंजनसहि
तोऽचात्रआर्त्विजमहेवा स्यार्त्विजीवायजमानःआर्त्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनोयाजकः॥
यज्ञार्त्विगर्भ्यांखञ् आविति सूत्रेणयज्ञार्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीतिवोपसंख्यानमितिवा
र्तिकेनखञ्‌।यजनेयाजनेचाविदुषएवाधिकारइतिभावः ऋग्वेदेपिचहेवाऽवम

श्रा० कौ०

२०

अवर्णो ॥ वत्वाद्भिः गाच त्वाद्दिवौकः उक्तं च पश्यन्नु सकृत् पिबेत्याद्ययःति तदुपरि पिबनं
भवतीति भाष्यम् ॥ बालानीति तदुः प्रमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके ॥ वस्तुतस्तु त्क
भाष्यानुरोधाद् अमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं नूववेधं न त्वन्ययोगोपि ॥ तथा च पुन्न
पुंसकवर्गे ॥ स्याद्वास्तु हिंगुलितं तदु इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत एव तितउमावच्छेति तापय
तीत्यभियुक्तग्रंथा अपि संगच्छंत इति दिक् ॥ याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निरुपश्र
द्धं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां स्मार्तश्चेत्तीमिष्टिं निर्वपेदिति ॥ तथा दशमान्तः ॥ कालं पुत्रस्य
जातस्य नामविदध्यात् पौषवदाघ्रातं तस्यामुपवेश्य त्रिपुरुषानुक्रमेण नाम प्रतिष्ठि
तं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामकृतं कुर्यान्नेतद्धितमिति ॥ ना
मकरणे अपि पिण्डेः पितृपैत्रयः पुरुषास्तानन्तकायति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानुक्रम०

अन्येषामपिदृश्यइतिदीर्घः॥त्रिपूरुषमित्यत्रपात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः मूलविभुजादित्वात्कः
यत्तुउपपदाविवक्षायांआतश्चोपसर्गइतिकंकृत्वाततःषष्ठीतत्पुरुषइति तत्तुकर्मण्य
णितिसूत्रेआकारादनुपपदात्कर्मोपपदोविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकस्यनदीसूत्रेव्याख्या
स्यतिमूलविभुजादित्वात्कइतिभाष्यस्यच अननुगुणं अतएवगंगाधरादिशब्दानांसंज्ञा
शब्दत्वमितिप्राञ्चः वस्तुतस्तुप्रथमंकर्माविवक्षायांअनुपपदत्वात्पश्चात्कर्मसंब
न्धेऽपिदोषः वार्तिकादिकंतुप्रथममेवकर्मविवक्षामभिप्रेत्य॥अन्यथाकृतपूर्व्यादि
षुकागतिः॥अतएवशाकंचेद्दुपहन्तुमितिभाष्यव्याख्यायावहिंगस्थीत्वप्रतीत्या॥अ
नरंगःपदसंस्कारोनविहन्यतइतिकैयटोऽपिवक्ष्यति विवक्षाचलोकप्रसिद्ध्यनुसा
रिणीनतुस्वार्थेनेतिविपराभ्यांजेरित्यादावपिपूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतइतिभाष्य

शा०को० स्तुष्वा विजयतीत्यादिनापादनीयमितिदिक्॥ तथाच ऋग्वेद एवं पठ्यते॥ सुदेवो असि
वरुणयस्यतेसप्तसिंधवः॥ अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव त्रि॥ अस्यार्थः हे वरु
२१ ण सत्यं देवोऽसि यस्य ते काकुदं तालु काकुत् जिह्वा सा उच्यते उल्लिष्यतेऽस्मिन्निति काकु
दम् वदिकल्पेपणम वर्थः॥ धातूनामनेकार्थत्वात् ततोऽयमर्थः काविखानमित्यधिकर
णेकः संप्रसारणं प्राप्नोतीति सरूपे शकंध्वादित्वात् पररूपम्॥ तदप्ररणे इत्यदधिक
रणे कपृषोदरादित्वात् ज्ञुशाब्दस्य लोप इत्यन्मानि रूकस्वरसाध्यावं॥ सप्तसिंधव इव
सिंधवो विभक्तयः अनुक्षरंति तालु प्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः॥ अत्र दृष्टांतः यथा
सुषिरां लोहमयी प्रतिमां प्रविश्य अग्निः प्रकाशते तथेति॥ अग्निर्हि तत्रत्यं मलं
भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शारीरं पापमपाकुर्वन्तीति

भावः सूर्मी स्थूणायः प्रतिमेत्यमरः स्मर्यन्ते यास्ते सी ज्वलनी माहिंगे नस्त्यवेगरूता
ल्पागइति । अभिपूर्वं इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवर्त्तेयं णिङ्कः सुषिरामि वेत्यत्रा शास्त्र
घवू अभेदोपवारोवेत्याहुः । वेमुतासु ऊषमसुषिमुष्कमे धीर इति मत्वर्थीयो सप्रत्ययः
रन्ध्रे श्वभ्रं वपासुषिरित्यमरः । रन्ध्रेसुषिरं त्रिछिन्नेवासुस्य नीतिसुषिरिति सी
र स्वामी । गर्ते गतेन्निते बाधा विरोधेसुषिरं त्रिष्विशाश्वतः । इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥
इत्यविषयप्रयोजनयो स्कृतेयाः सम्बन्धाधिकारिणाव कण्ठप्रायावेवेति दृष्टव्यं कौ ।
इत्ययनप्रयोजनं पृष्टं ततोऽन्यत एव तत्त्वस्य इत्यं प्रत्यवतिष्ठते । ननु यथाधीष्वेत्यावा
येणोक्तं प्रयोजनप्रसमक्षे वेदमधीयते न षडंगभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यंते ।
त त्तिं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति । अत्रेदमनन्तरमप्राधिणिदानीं तनानामलसायुष्क

शा. कौ.
२२

त्वाद्धि प्रवृत्तत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावन्मात्रेण। तदध्ययनकाले च बालाः प्रयोजनादिकं
प्रष्टुमसमर्थाः शिष्यगुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम्। अतो गृहीतवेदाः प्रौ
ढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्र
वर्तन्ते। वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति च
प्रत्य[illegible]वतिष्ठन्ते। तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनम्। पूर्वकल्पेषु तु व्याकरणशिक्षा
दीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा [illegible] तल्लक्षणानुसन्धानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं
ग्राहयन्तः स्थिताः तदा पूर्वं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहे तत्प्रति
पादनमपि न कर्तव्यमेवेति। यद्यपि श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि यु
क्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्। ततः परन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियत

नः पठेत्। वेदांगानि रहस्यंच क्रमशः पक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य तदूर्ध्वं मनध्यायेष्वं
गान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यंतराणांच पर्यालोचनया वेदवेदांगाध्ययनस्य समकालता
लभ्यते तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषात् प्राथम्यकांक्षायामानवादेश्च ब्रीहियववद्विकल्प
एवेति तत्त्वम्। तदेवं मनुवचनव्यवस्थापयस्य सुस्थत्वात् साधुशब्दस्योत्पादनं कर्त्तव्यमिति
स्थितम्। ननु किमिदं साधुत्वम्। साधयति बोधयतीति साधुरिति चेत् अपभ्रंशस्यापि बोधकत्वे
तदिति चेन्न। गाव्यादावपि तत्सत्त्वात्। शक्तत्वं तदिति चेन्न। आपवतीत्यादौ विकरणानाम
साधुतापत्तेः। तेषामनर्थकत्वात्। इत्पूर्वपक्षलक्षित्यादीनां साधुतापत्तेश्च। लाक्षणिके-
ष्वव्याप्तेश्च। तेषामपि लक्ष्येऽर्थे शक्तिकल्पने शक्ततायां तु गौणरूपस्वरूपादिष्वतिप्रसक्तेः।
वृत्तिमत्त्वं तदिति चेन्न। हुतं के च निपातेष्वव्याप्तेः। अपसंदानिकी शक्तिरूपस्य घातनेति

वा. को. चेन्न। प्रोक्तरजित्वस्योत्तरटत्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहा च्छेके तापत्तो व्यास
ज्यन्नतिशक्तौ विश्रान्तेः तत्र च अपूट दिवेवना व्यवस्थापत्तिः अनवजातिविशेष एव सा
२३ धुत्वमिति वाच्यम्। कत्वादिना सङ्करापत्तेरिति। अत्राहुः। अपूनयभ्रंशानां नादियुद्धासुदय
योग्यता। व्यक्तिया व्यञ्जनीया वा जातिः। का पीठ साधुत्वमिति। अपूरस्यार्थः। शक्तिवैकल्यादि ल्प्या
प्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रंशानां तद्विरहोऽनपभ्रंशानामेव साधुता। सा चार्थ
विशेषान्तर्भावेनैव। तथा हि। अपभ्रंशेषु शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृ
रा कशब्दोनादिः प्रयु[illegible]क्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं यातः सोऽसाधुः। अन्यथात्वं सो
धुरिति। यिपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं श्रुतवाः सन्तेस्मान्प्रयुञ्जते तेषामप्यन्यथोच्चा
रणमस्त्येव। तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव। मूलप्रयोक्तु भ्रमाद्यन्यतमसत्त्वात्। यद्वा।

अनादिता साधुता। अनादिमिति तु क्लीबे भावप्रधानेन निर्देशः। आदरभावो अनादिरि
ति वा। असंदेह इति क्तान्तरूपः। असंदिग्धयोग्यता वा साधुता। एतेन तत्र व ब्राह्मणपृथिवी
लेन शालिमिश्रगम्यो जातिविशेषो वा इति। यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं तन्न। गुणगतजातौ न
सादोषत्वात्। तथाहि वस्तुवद् वदन्नादिर नोऽस्त्यावर्णे एवं पूर्वं स्मृतामत्स्यकुञ्जादि
व्यवहितस्य श्रोत्र वर्णेषु श्रुतेषु पुद्गलमानं जायते तदेव वर्णानोऽप्यु साधारणे तदनुमा
पकजात्यंगीकारे मत्स्येव व घटते। ननु तत्र व्याप्यमानाजातिस्वीकारः। श्रोत्रव
र्णत्वस्य साधारणजातेः प्राग्गृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्। वस्तुतस्तु उपा
धिसंकरवदेव जातिसंकरोऽपि सर्वेषामस्तु। दूषकता वा जातिस्फुटतः। विनिगमकाभाव
न भूतत्वमूर्तत्वयोरिति वशीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभंगापत्तेः स्यात समा

श०कौ० चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं च। एवमसाधुत्वमपि चतुर्धा। अपभ्रष्ट
तासाधिताप्रत्यवाययोग्यता तदवच्छेदकजातिविशेषो वेति। टिघुभादिसंज्ञासु यद्य
२४ पि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथाप्यनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्व
मस्त्येव। तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि। भस्येत्यादिसौत्रनिर्देशाल्लुक्कस्मान्नो
भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः। एवं वा नादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टत्व
मन्त्रिणेन सिद्धान्ति किंतु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम्। तदुक्तं
मूयास्तताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः। कथन्नु तासां साधुत्वं नैव ताः सा
साधवो मताः। अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता। हन्तत्वेच्छाय यथालोकितृषु
संकेतताद्दृशाः। ततश्च तासां प्रयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत्। लाघवेनाप्यवो

र्थार्थं प्रयुज्यंते तु केवलमिति तद्द्वयं निर्गलितोऽर्थः। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते
इति पक्षेऽस्मिन्निदं प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः। त एव शक्तिवैकल्यप्रमा
दालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः पुंभिरप[illegible]भ्रंशा इतीरिता इति वसाध्वसाधुलक्षणे
अप्राप्यमाणे डित्थादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एवेति यामप्यनादित्वेति प
क्षे तु चतुर्विधा पि व्युत्पन्ना साधुता स्त्येवा उक्तं व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि
कश्चितेति लक्षणवत्त्वसम्भवात् डित्थडित्थादिषु गवादिवत्। एतु आदीनां शास्त्रेऽस्मिन्नपभ्रंशा
व... लक्षणान्यप्रकृतिमो भिन्नस्मवन्धो विशेषणविशेष्यवादिति पक्षद्वयेऽप्यनुशा
सनविषयता निर्विवादेति। नामकरणे त्वयं विशेषः कृतं तेयोऽन्ते तद्धितमित्यादिसू
त्रसूत्राविरोधिनामेव साधुता। तद्विरोधिनां तु देशभाषाया न साधुत्वं प्रमाणानां

प्रा० कौ० वृक्षीमत्स्त्रीत्यादिनामधेयानामसाधुत्वमेवतदेतद्दूलकसूत्रैर्वार्त्तिकभाष्यावसरे स्फु
२५ टीकरिष्यते। इति साधुत्वनिर्वचनम्। व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्स
र्गापवादरूपलक्षणैरेव न तु साध्वसाध्वोर्वोऽप्रमततस्य वाप्रतिपादपाठेन। प्राच्या
नामानन्त्येन तदसंभवादित्युक्तम्। स्यादेतत्। लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्ष
माश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम्। आद्ये सकृत्तीय दाक्षिततन्दाक्षितमेवेति न सिध्येत्।
तथाहि जातिपदार्थद्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तानामविवि
शेषेचरितार्थयोः क्वचिदेकत्रप्रसंगे परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेवस्यात्तास पत्रि ३
त्प्रतिपक्षेवृत्। तथाच वक्ष्यति। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्रविप्र
तिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति। तस्मिन्नसत्यकृते यदि पूर्वस्यनिमित्तमस्ति

तर्हिं भवत्येव तत्र । यथासिध्यकीत्यत्र भिनद्धि हिद्दिति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनःप्र
संगविज्ञानादकुन्न भवति । तद्वज्जातिपक्षेतु पुनःप्रसंगविज्ञानं यद्यपिसिध्यति
तथापि सकृत्गतावितिनसिध्यति । तथाच जुहुतात्वमित्यत्र जुहुहिइतिस्थितेधि
भावं बाधित्वा परत्वात्तातङ्कृते स्थानिवद्भावेन स्याद्देव धिः व्यक्तिपक्षेतु सकलस्य
तुह्देष्यकस्य शास्त्रस्य प्रत्यनावेत्तवित्वाथत्वा संभवादिकः सप्रसंगे नियमार्थं सू
त्रमपूपरमेव भवति नतु पूर्वमिति तथाचैतत्सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य प्राप्यत्वन
रमात्रविषयकत्वं कल्प्यतइति एतत् व्यक्तिविषयकेलक्षणभाव एव पर्यवस्यति
तथाच जुहुतात्वमित्यादेः सिद्धावपि भिंधकीत्यादि व्यक्तिपक्षे नसिध्यतीत्यस्मा
दूषाकमन्यतरपक्षाश्रयेणनलक्षणप्रणयनमितिचेत्सत्यम् । अतएव

प्रा० टी०

२१

लक्ष्यानुरोधात्सलक्षणद्वयमप्याश्रीयते कश्चित्कश्चित्सत्वार्थ इति ।। तत्र जातिवादिना
मयं भावः ।। लाघवाज्जातिर्वा व्याप्य शक्तिः आमानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवमुपाधा
हृदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्तौ इति । व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः अनुपपत्तिं वि
नापि व्यक्तिप्रतीतिस्तु भवतु शक्तिज्ञाततया व्यक्तेरेव वाच्यत्वं प्रत्ययादिकं वि
ना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च । वाहाद्यन्वयोऽप्येवं समञ्जसः ।। यत्तु व्यक्ती
नामानन्त्यमिति तन्न तद्बाधकत्वमुपाधावच्छेदिकाया जातेः सत्त्वात् ० नन्वेवं
जातेरपि वाच्यत्वमायातमिति चेन्न ।। प्रकार्यत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्व ३९
वदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवात् ।। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणा नेति नैयायिकानामुपगमः ।। तस्माज्जातिरूपलक्षणं व्यक्तिमात्र ०५० ०१८

नुवाच्यमिति। यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न
पदार्थ इत्यादि तेन जातिव्यक्त्योरन्यतरस्याभिमतस्यापरस्य वाच्यतेत्येवं रू
पं मतान्तरं। तथा वाक्यत्यपि करणे महत्सत्के भूानि योगेन विकल्पेन द्वयोस
ह समुच्चितासम्बन्धः समुदायो वा विशिष्टो वैकः पक्ष इति। तत्र जातिर्वा व्य
क्तिर्वा वाच्येति इहत्यमतं द्वयं तियोगेनेत्यनेनोपात्तं निर्वक्ष्यमाणं तत्पक्षत्र
णे न तु सरूपसूत्रे भाष्योक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः। यद्यपि जाति ब्यक्तिप
क्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध्यत्वमवश्यं वक्तव्यं तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषा
दिवच्छेशासिद्ध्युपायतया उभयोराश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यपथे
यो वस्तुतस्तु महाभाष्यकारेणापत्तामथ्याविकल्पेनेति निष्ठितीयः पक्षोऽत्र प्रक्रिया

श॰ को॰
२

दशायामिष्यते विकल्पस्खलक्ष्यात्तु रोधाद्यवृक्षस्थितोनल्पेषष्ठिक इत्यन्ये तत्तु स
मुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि कविशिलोस्यद्विवक्षा॰प्रपुरस्यत्वविवक्षेति उ
हीत्वाप्रक्रियानिर्वाहः ॥ करइतिदिक् ॥ यद्धि हि व्यक्तिरेवैत्युतस्मावैव कमभि
मतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत यद्यपि जातिरेवैति तर्हि सरूपसू
त्रं नारभेतेति भाष्यं स्वानुपपत्तिरेवं न त्वनेकेऽएवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्षणया जाति
परत्वे इह च घ्राणाः सन्तीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु तथा
जातिपक्षेऽपि नानार्थानुरोधा [illegible] त्सरूपसूत्रमस्तु । वृक्षा इति हि वार्ति
कप्रत्याख्येषु वक्तुं संशयमिति । सत्यम् । लक्षणानुरोधा एव पक्षद्वयाश्रयणा
गमात् अत एवाहाह तत्सूत्रयो मध्ये प्रत्याख्यानासम्भवानत्वेव्यदोषः ॥ इदा

नीवार्त्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधित्वप्रतयासाधेच्छमाह। सिद्धे शब्दार्थ
सम्बन्धे लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः [illegible] यथा लौ
किकवैदिकेषु। लोकादेव हि प्रथममुत्पत्तिः। अभ्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्र
वृत्तेः। अर्थवद्धातुरित्यादिभिर्व्याकरणांशाक्तिग्रहेप्यजीवकमूतथाविसमर्थ
सूत्रवार्त्तिकं अर्थानादेशानाद्भित्ति। अनेकमन्यपदार्थे इत्यादिकं हि लोकसिद्ध
र्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरमृतात्तस्माल्लोकादेव शब्देऽर्थेतयोः सम्बन्धे च
सिद्धेऽर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्या
दय इति नियमार्थं शास्त्रं नियमफलन्तु धर्मः। तत्र स्मार्तो दृष्टान्तः प्राङ्मु
खो न्नानि भुंजीतेत्यादिलौकिकशब्दोलौकिकः व्रीहीनवहन्तीत्यादिस्तु वैदिक

प्रा०१ शब्देनोक्तः। धर्मंनियमइतिच षष्ठीतत्पुरुषः। अश्वघासादिवत्। ननुचतुर्थीतत्पुरुषः
२ प्रकृतिविकृतिभावविरहात्। ननुयदिप्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंतर्हिकिमर्थमप्र
युक्ताः अपिऊषतेरचक्रवैपेत्यादयोव्युत्पाद्यन्तइतिचेन्न। अर्थज्ञानंविनाऽप्रयुक्त
तायादुरवधारणत्वात्। महान्हिप्रयोगविषयः। तथाचभाष्यम्। सप्तद्वीपावसुम
तीत्रयोलोकाश्चत्वारोवेदाः सांगाः सरहस्याबहुधाभिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः।
सहस्रवर्त्मासामवेदः। एकविंशतिधाबाह्वृच्यम्। नवधाथर्वणोवेदः वाकोवाक्यमि
तिहासः पुराणंवैद्यकमित्येतावान्प्रयोगस्यविषयइति। वक्तव्यानामाम्नायोवा
ह्यमाम्नायोऽगौ क्रियकयाज्ञिकबह्वृचनुगइत्यस्यप्रत्ययः। अथर्वणादधर्माम्नाय. २
योरित्युक्तत्वादाम्नायि। अथर्वणाप्रोक्तोवेदः अथर्वा। उपचारात्प्रयोगःसएवाव

सन्नादिष्वथर्वन्नाथर्वणस्तुभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको
लुगिति तत्त्वम्। अत एव भाष्ये वक्ष्यते तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः
वसिष्ठोऽनुवाकः ततो वृद्धस्य मथर्वणो वृत्तिः। तमधीते आथर्वणिकः। वसन्तादित्वा
दृक्। दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः। आथर्वणिकस्याम्नायः आथ
र्वणः। आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण्। तत्सन्नियोगेनैकलोपश्च।
प्रकृतमनुसरामः। एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोच्य वर्षितमपथाकेऽप्युपलभ्यमानादभिले
क्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयम्। अस्ति चैवमुदाहृतानामपि वेदे प्रयोगः स
मास्योरवतीरिव दूषाय नैमेन रः शुल्वं बृहस्पत्वकायत्वानष्ठकाजमतेतनूनामिति।
ननु यदि लक्षणेनानाप्तिकमिति दृश्यन्ते हि वर्तन्तीत्यादीनामसाधुत्वादिति चेन्न। [redacted]

श्रा०धा० नहि वविरत्तिपरः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संको
२८ कोचात् । अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्याप्तानितस्य कर्मानपेक्षायुः स्मृत्याग्निहोत्रा
दिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेणाधिष्ठाचारेण सामान्यस्मृतेः संकोचश्चास्मात् तदुक्तम् ।
आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति । यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगम
कत्तत्र निश्च यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति । अनिश्चितप्रयो
ग इत्यर्थः निश्चितात्प्रयोगलक्षणेन प्रवर्त्तन्त एवेति निष्कर्षः नवैवं वासेण ब्रवणादि
ति निरूकल्पकप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकोचारेण तुवोवविरित्यादीनां सं
कोचापत्तिः । त्रिधाकाद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसंकोचापत्ते स्तुल्यत्वात् । तत्र प्र
धानुसाने नास्ति चेत् इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । एवं वाण स्त
याण इतिवदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य कृतत्वाद् हि रूपपत्तम्यास्त्र तएव तिरेक

पुराणादिष्वपशब्दप्रयोगोपि सन्नीति हरदत्तः। नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत्। के
चित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छन्दसि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते।
त न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधाद।
वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिकं कार्यमिति गौणमुख्यन्या
यो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्तत इत्यर्थः। उपपादयिष्यते वेदमूः। अश्रुतत्व
पाठत्वात्साधुतेति तत्रतत्रत्यो घोषः संगच्छत इति दिक्। यद्यपि प्राप्तांशापरि
पूरणफलको नियमविधिः इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तः विशेषकः परि
संख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि
नियमशब्देन व्यवह्रियते। तेन पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरण

प्रा० वै०

तया उपन्यासो न विरुद्धः । न चासो मीमांसककारीत्यापि नियमो भवतीति वाच्यम् । प
श्चातिक्रमभक्षणे प्रायश्चित्तविधिरसंगतत्वापत्तेः । पश्चानामभक्षणे प्राय
३ श्चित्ताप्तौ ग्रहेऽपि निवसन् विप्रो मुनि मांसं विवर्जनादित्यादिस्मृतिवाक्य
पाद्याश्च तत एव त्रिदोषापि पादूसंस्पेवतत्वाश्रितेति दिक् । अत्रेदम वधेय
म् । नियमातिक्रमे कृते प्रत्यवायः न भवति । दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव
व ग्रहेऽननातिक्रमेऽपि वेत्तृष्यवेत् । दिगन्तराविप्रस्व भोजनेन तृप्तिवत्स्यान्नवा
पभ्रंशानामवाचकत्वात् कथमर्थावबोधकत्वमिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमवतां बो
धकाभावात् । विशेषदर्शनस्तु द्विविधाः । तत्र शाब्दकसंस्कृतविशेषज्ञान
वंतस्तद्विकल्पाश्चा । तत्राद्यानां साधुस्मारण द्वारा अर्थबोधः । द्वितीयानां तु बो

ष्यार्थसम्बन्धेपदार्थान्तरवाचकस्यस्मृतौसत्यांततोलक्षणयाबोधः सर्वनाम
स्मृतेर्वा। तदर्थंज्ञापकत्वेनरूपेणसाधुस्मृतेर्वा। अयंचाशक्तपक्षोऽयुक्तएवेति
यथायथंबोध्यम्। अपरेत्वाहुः। अपभ्रंशस्यापिवाचकत्वएव। तथाहि। अस्मात्प
दादयमर्थोबोद्धव्य [illegible] इतीश्वरेच्छाशक्तिरितिमतेभगवदिच्छायाः सर्वत्रवि
षयकत्वादपभ्रंशेष्वपितुबोधजननस्यशक्तिभेदभेशायांतेनाप्यभ्युपगमाद्बोधश
क्तिः। पदार्थानां तद्धितिमतेपिकल्पकत्वसाध्यसाध्यत्वतुल्यमेव। अत्रसाधुस्मा
रणद्वारासाधुबोधकइतिवैपरीत्यस्याप्यापत्तेश्च। स्त्रीकृतंहिपुरुषेणतिवादि
म स्मारितानांलादीनामसाधुत्वंबोधकत्वमूनंनसाधुनामतत्त्वात्तत्रैवलाघवा
च्छक्तिः। कस्मात्तइतिचेत्। नवयमपूर्वंकिंचित्कल्पयामः। किंतुयथापटजनन

शा० शो० सामर्थ्यमेव दण्डादेः । शक्तिनत्वाद्दष्ट[illegible]बोधजननसामर्थ्यमेव पदादिषु द
नां शक्तिः स्वाचकार्णसाम्यात्पर्यायाः । शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वया लक्षणाभ्युपगतेः शू व
३ त्तिग्रहस्य भ्रममूलं परित्यजतां विषयाबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यविभा
गोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसानादिति चेत् । तत्पक्षेपि स्वरूपा
यां गौणतावति प्रसंगस्य तुल्यत्वात् । तु ह भावेन प्र[illegible]कामीति चेत् । प्र
१ वृत्तेः प्रयोगात् तद्विरहे भागौणमुख्यविभाग इति ग्रहाण । ननु जनन केवलनाग्र
२ हीतादपि तन्नाहि कारणत्वाद्यापादयः स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिराणाधीनेवाका
पोबोधो वा नाघः सम्बन्धग्रहं विना तद्योगात् । नान्यः । [illegible]राभावात् पदा
र्थस्मरणाग्रहहिधारमः । एवं च महदेव लाघवं साधुस्मारणकल्पनाक्लेशात्

न भवतीति साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्यर्थमेव । समानायामर्थावगतौ श
ब्दे स्वापशब्दे स्वेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् । अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्ववि त २
चारः प्रयोगशास्त्रमुपाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति ।
उक्तं चैतत् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशे
षेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन पदैकस्मादपूर्वं तरेतलदर्थमिति प्रयोगात्फलं ज्ञानं
तु तदङ्गमित्युपगमात् । प्रयोगस्य फलं प्रति सन्निहितत्वाच्च ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात्
ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थतालाभाच्च । उक्तं च भट्टैः । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वे उत्कर्षोपाय
न गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति । अत एव तत्रति । ब्रह्महत्यायामश्व कत्वेन
मेधेनापि यजते य उ चैनमेवं वेदेत्याद्यपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमिति वा सिद्धान्तः ।
तदुक्तं वार्त्तिककृता । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति वेदशब्दो विधायको यस्यार्थस्याश्वमेधा

गा०वि० देस्तेनेदितुल्यमित्यर्थः । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षे कोटिप्रविष्टतया दृष्टानां
३२ संगतिरिति नाशंकनीयम् । तेभ्यश्चाद्भुतिपूर्वोदाहृतश्रुतिरपि । अपभ्रष्टस्य प्रयो
गात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति । वाजसनेयिनां ब्राह्मणे
तस्माद्देशान्म्लाकृता बाग्युगत इति श्रुतिरप्येवं । भाष्ये तु । अप्रभ्रंशपत्यवादेन सा
धुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः । नन्वेवं । अपशब्दज्ञानादधर्मोऽपि
स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् । नाम्लेच्छितवा इ
त्यादिना । असाधुप्रयोगस्यैव निषेधात् । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परि
निष्ठतय च्वत्यादिबोधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोऽप्यावश्यक एवेति वाच्य
म् । तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् । अत एव लौकिकं प्रक्रियावाक्यसमूहमात्र

स्यगोन्वर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः ॥ अथापि शुसादनार्थे त
त्प्रयोगः ॥ आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ अनपभ्रंशत्वेन तेषां प्रत्यवा
यजनकत्वात् ॥ न चैवं नु शक्तिवैकल्यादशुद्धप्रयोगेन गाव्यादिसाम्यं भजेरन् ॥
अपसाद्दित्वादसाधुत्वेत्याग्रहस्तथाहेपि न क्षतिः ॥ आद्यस्वरूपपरत्वात् ॥ अ
न्तःकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥ न हि हेलयो हेलय इति श्रुतिपाठोपि प्र य
त्यवायजनकः ॥ शब्दरूपमात्रपराण्येतस्मिन्नाएव साधु वक्ष्यतितुल्यम् ॥ अत
एवद्वस्थोहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति श्रुतौ वाधुदात्तस्य पाठेपि तत्स्व[illegible]र्थ्यस्यार्थे पमस्य
त्तुहितस्यानाम्नातादमन्त्रेतयाजपादिपर्युदासेन मन्त्रैर्वि[illegible]धीयमानाएक
श्रुतिनैव प्रशक्तेनिपातस्तुमः ॥ अतएव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावा

प्रा॰ वै॰ ऽभावश्चेति विरुद्धमप्युदूरूपपादन तथाग्रंथे पेदा च्छ दृमेदइत्ति दर्शने प्रयत्नम्।
३३ नेच प्रवृत्तिर्विदत्त कारणमित्यतिदेशेन अपशब्दात्त कारणस्य असाधुताशंकाः
असाधुनां शास्त्रीयप्रवृत्तित्वाभावात्। असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च।
नैयशास्त्रीयमप्यस्ति दिश्यत इति अल्लकसूत्रभाष्यस्फुटमेतत्। ड्डुपचषृपृप्रम
तीप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्राग्उक्तरीत्याक्षिपति तपि असुपे
सादि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्यायउदाहृत। यथाहि। कूपखनने यद्यपि नर
कर्दमेन लिप्यत एव तथापि तत्लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति फलान्त
रं च लभते तथैवहापि पापमिनिश्चित रूपज्ञानात् पूर्वोत्पन्नप्रत्यवाय निरासं
फलान्तरं च लभत इति सोयं कूपखानकन्यायः। कर्म एव हि प्राप्तेवा मसरूप

कूपंखनतीति विग्रहे

यायेनएवतुलुङ्नित्यसमासाभावाल्लूपस्यस्वानकइतिस्वपदविग्रहः॰नचबाधितास्मिनितिद्धुक्ता
मरूपेणएवतुलोबाधः॰स्यादितिवाच्यम्॥इहत्वनकृतत्वमात्रस्यविवक्षयाधिशास्मिल
स्याविवक्षितत्वात्तस्मात्सर्वथापिगाव्यादिप्रयोगेप्रत्यवायइतिस्थितम्॥तत्रेदंभा
ष्यसिद्धान्तित्वेयाज्ञकर्मण्येवायंनियमोऽस्थितवाइत्यस्यऋतुप्रकरणेपाठात्॥ऋतुप्र
योगादहिसुः॰प्रपयाइंप्रयुंजमानानदुष्यति॥एवंहिश्रूयतेयर्वाणस्तर्वाणोनामऋ
षयोबभूवुः॰प्रत्यक्षधर्माणः॰परापरज्ञाइत्यादि॰प्रत्यक्षधर्माणोयोगेनप्रत्यक्षव
लेनसाक्षात्कृतधर्माः॰अयंश्रुतेराशयः॰योगिनएतेविरक्ताअतिशयाल्लौकि
केष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण॰यद्वातद्वास्माकंभवत्वितिविवक्षयावाधवानसाधानइ
तिवक्तव्येयर्वाणस्तर्वाणइत्यूचुः॰याज्ञेकर्मणिपुनःसाधुनेवप्रयुक्तवन्तः॰तेनप

यदर्थाप्रवृत्तिस्तदर्थो निषेधः तद्व्यभिचारं दर्शयति।

प्रा० दे० वेणस्तवेणइत्येवंरूपामेकमंज्ञामुननयोलेभिरइति। भद्राश्वादिः स्वपायमांसभक्षी
दिपुरुषाधमपिश्रितो प्रतिषेधः वेरगामिष्ठः प्रक्रमणास्यादिति। अपरेत्वाहुः।
३५ कृतोवेही: प्रयोगेपिपुरुषः प्रत्यवैतीति। तेषामयमाशयः। नानृतंवदेदित्यनाम्ना
यीतःपुरुषार्थोनिषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम्। तत्रनिषेध्यमनृतं द्विधा। शास्त्रा
नृतमर्थानृतंश्चेति। शब्दस्यार्थस्यवाविपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमपभाषणमनृतंवद
नम्। एवंचयथार्थानृतंवदतःप्रत्यवायस्तथाशास्त्रानृतमपीतितुल्यम्। कृतमप
पुनरपभाषणेपुरुषोपिप्रत्यवैतिकृततरपि विज्ञायइतिवचनद्वयबलात्सिध्यतीति
दिक्। यथाचप्रयोगेसाधूनांनियमस्तथासाधुत्वज्ञानेपिव्याकरणस्यनियमएवे
वधेयम्। व्याकृतावागुच्यतइति प्रोक्तस्मृतेः। व्याकृताव्याकरणसंस्कृतेतिहि ण ग
तदर्थः व्याकरणशब्दश्चयोगरूढ्यालक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरोवे।

तिपक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम्। तत्राद्यपक्षे सूत्रमात्रमधीयानो वैयाकरण इत्यादिप्रयो
गो भाक्तः समुदायवाचका हिमाद्याः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते यथा पूर्वे पंचाला उत्तर
पंचाला इति। द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो राहोः शिर इतिवन्नेयः
अष्टाध्याय्या एकदेशाः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु। अस्य च न्यायं
वृक्षा इत्यादिवत्। नन्वेवमपि सूत्रमात्राच्छब्दप्रतिपत्तौ नियमानुपपत्तिः पदच्छेद [illegible]
विग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्। अत एव बहुसूत्रेषु भाष्यमान
मुख्यपक्षता यत्र वृत्तसूत्रस्य तात्पर्यलाभोऽपि स्यात् तदेव गृह्यते। तदुक्तम्। सूत्रेष्वे
व हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। अत एव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति दिक्। न
न्वेवं किं वर्णोपदेशेन हि तद्बलेन कस्यचिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते। न च क

दो

श्रा० [illegible]० ३५

लध्मात्रादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिप्रतीतिरेव तत्फलमिति वाच्यम्। लोकत
एवाविलुप्तवर्णप्रतीतेरवश्यवाच्यत्वात्। अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः
तदुक्तम्। इष्टबुध्यर्थश्चेदुदात्तास्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति
एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम्। त्रैस्वर्येण
पाठो ह्यन्यतमस्योच्चारणे देवसिद्धो ह्ययोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात्। अत एव च लोके
त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या स्थाने विकल्प्यते इति ज्ञायते। एतच्च विभाषा छन्दसीत्यत्र स्फुटी
करिष्यामः। ननु निर्देशस्य जातिपरत्वात्प्लुतादिसंग्रहः स्यादिति चेन्न। संवृ
तप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः। तदुक्तम्। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्। संवृ
तादीनां प्रतिषेध इति। तत्र ह्रस्वस्याऽवर्णस्य संवृतगुणकत्वेपि तादतरेषा

म्वां संवृतत्वं दोषः। अादिशब्दात्कलः सन्नस्वोचितस्थानभ्रष्टाः। तथा स्वास
मूर्धिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो भाति। एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंको
चेनोच्यमानो ध्येकः। एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्येषु प्रसि दिपु ३
द्धास्तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अश्वादिजात्योक्तान्तो त्वाजातिपूरनिर्देशापक्षे
तेष्वतिव्याप्तिरितिस्थितमुानन्वगर्गादिविदादिपाठस्यतत्रैणभयार्थतया
वर्णोश्रुज्झिलाम। अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगते स्यादेतत्। एवं अजू
कको [illegible] हेत्स्वस्य यस्य शास्त्रानोश्रुज्झाः पठिष्यन्ते अ अ इति वृत्। नैवं गौरवम्
तद्वलेन सर्वेषामतद्वन्धानां प्रत्याख्यानात्। कृत्संज्ञालोपयोरपित्यागात्। तथा
हि। सिद्धधातोर्डुकारं पठित्यक्षाम। सैद्धिकाम च [illegible] कलं पठिस्याम इति

प्र०कौ० आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः कलस्व प्रक्रियादशा
३६ यामेव। यथाङ्कारस्य प्रयोगे तु शुद्धमेव। प्रत्यापत्तेः। शास्त्रान्तो करणमपि शास्त्री
यस्कलकार्यं प्रत्यक्षित्रता लाभाय। एवं च प्रक्रियां दोषस्य कलादेराश्रयेण
पि पर्विनिष्ठितरूपेन कश्चिद्दोषः। यथाय थान्यासपक्षेपि। प्रकारस्य विवृत्तौ न
प्रक्रियामात्रविषयान्तु प्रयोगसमवायिनीति द्वौ हि पक्षे कलादयापीति कश्चि दि ५
त्तु विशेषः। धात्विकल्पनानतु इति न्यायस्येह बोध्यः। ङकारादयो हि धर्मिण एव
३ ठ्या त्वया याह्यः। म यत्तु भयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रकल्प्यमिति। नन्व
स्मिन्पक्षे स्वमतेन मृत इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत्। धातात्वकेत्रे भिप्राय इति
वि एवं प्राघनोटाङ्कितो इत्यत्र। प्राघेतो कलध्यानाविति। इङ् धातुमाश्व निरस्तु

वन्ध्याः कलाः पाठ्याः ऽआत्तुगादयो धात्ताः डुकञ् इत्यस्य स्थाने क इति द्विदोषं
पाठ्यम्। ऽआदिरन्येनेत्यत्रापि ऽआदि कलौ सहेत्यक्ता ऽअउ इत्यादिकाः सेशाः
कप्रिष्यन्ते कलेनेति तृतीयानिर्देशो सति ऽअप्रधान्यात्मि ध्वान्त इव वस्म भवर्णे
स्यसंज्ञान स्यात्। ढलोप इत्यादौ ऽअणु इत्य पर्याय ऽअ ऽआ इति करिष्यते।
६ स्यसंधितस[illegible]हायन कप्रिष्यते तु स्यात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकं कला
दिभिरेव सिध्यतीति चेत्। सत्यम् असि ध्येयमेवं। ऽअपाणिनीयं तु भवतीति चे
त्। ऽअत्रोच्यते। उच्चासिद्ध थो वर्णो पदेशः = एवं च कल्प्युपदेशादेव उदात्ता
दिसिद्धम् अङ्गीकृत्य कलादिष्वति प्रसंग इत्यपि परिहार्याः ऽआगमपाश्च विका
राश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते तत स्तेषु नेमे पाताः कलादय इति

यत्तु अग्रहणेऽनुप्रातिपदिकेषु पाठात् एवेति । तन्न । त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्या
श्रयणीयत्वात् । अन्यथा प्राशा इत्यत्र ऋषभ इत्यादि स्यात् मञ्चके मञ्जके इति प
लाशे पलाशा इति स्यादेतत् स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि
कलादिनीवृत्तिरपि तन्मतेऽवास्तु उणादिसूत्रात् तेषां दशादिसूत्राद्वा साधुत्वमु
न्नेयानं विशेषस्वरवधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चेत् कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षाग्रन्थे
नास्तु । सत्यम् । अत्र शाब्दिकी कलादिनिवृत्तिः वर्णोपदेशस्य प्रयोजनम् फलन्तु
प्रत्याहारनिष्पत्तिः प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः प्रत्याह्रियन्ते वर्णा ए
भिरिति व्युत्पत्तेः नवग्रहणकृशास्त्रेण निष्पादितास्तु अकारादिसंज्ञा स्वनि
ष्पत्तिः प्रयोगरूपस्य पगमात् स्यादादिरन्त्येनेत्यनेन सूत्रेण सिद्धाः संज्ञाः प्र

त्याहारग्रहणाद्वानास्तन्निष्प्रत्ययस्यवर्णोपदेशइतिस्थितम्॥ ॥इतिश्रीशब्दकौ
स्तुभेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम्॥ ॥अइउण्।संज्ञासू
त्रमिदम्।आदिरन्त्येनसहेत्यनेनसहैकवाक्यत्वात्।अइउणित्येषामादि
रकारः।अन्त्येनणकारादिनासहितःसन्नुपायनाभ्यामाक्षिप्तानांमध्यगा
नांस्वस्यचसंज्ञेतिवाक्यार्थः।अत्राकारादीनांस्वरूपेण।अनुकार्येणवासत्तोप रा
येयत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रादिपदिकत्वंनेतिगावित्ययमाहेत्यादाविविभ व
क्तिरनुत्पत्तिः।सुपांसुलुगितिलुग्वा।छन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारवचनाच्छ
न्दोगोषुव्याकरणसूत्रेष्वपिछान्दसकार्यातिदेशात्।यस्मात्स्वावितिसूत्रेछ
न्दःप्रदेशेषुगौणमुख्यन्यायोनप्रवर्त्ततइतिवक्ष्यमाणत्वाद्वा।स्यादेतत्।

सा० कौ० स्वरसंधिनेह भाष्येम् ॥ तत्र प्रइत्यत्रा विभक्तेरुत्वस्य लोपोस्तु ध्वक्षइहेत्यादा

३८ विवलोपासिध्यासंधिर्नेति समाधाने पिइकारस्य इकोगुवर्णा इति आकारस्य

स्थत्यकइतिप्रकृतिभावसंभवेपिणादेतोरयायोदुर्वारो ॥ यत्तु कौणपदेशाका केयट३

ले अजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्नेति । तच्चिंत्यम् । वर्णोपदेशेइत्संज्ञा

यां अनुवृत्याहरेचनिष्पन्नेपवर्त्तमानानांपणादीनांसुधुपास्यइत्यादे

तटस्थइवउद्देश्यता व छद्दे ऋरूपाकांते वर्णोपदेशे दावपि प्रवत्तेरा

वश्यकत्वात् ॥ अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादेसवर्णदीर्घोनस्यात् ॥ त

थार्थवत्सूत्रांतर्गतानांप्रातिपदिकत्वमु ॥ प्रत्यय = परश्चेत्यादोसुप्रत्य

योड्याप्रातिपदिकात्देकपद्विवचनेकवचनवहुषुवहुवचनमित्यादेत

भज्यतात[illegible]सात्म्र एंगात् अथ्याचाम् लेत्रातयय राका र ना त य
इति कोत्कदोषः।

तन्त्रिभक्तिः ससजुषो रुरित्यत्र रुः स्वरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गोऽत्र न स्यादि
ति सवर्णोपप्लवः स्यात्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्यनेहनानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मि
न्नपि यथा प्रवर्त्तते तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तर्हि यणादावपि। नन्वेवं ग्रहण
कशास्त्रमपि प्रवृत्तिप्रगृह्यस्येत्यादौ तटस्थ इव स्वस्मिन्नपि प्रवर्त्तेत। ततश्च दी
र्घादीनामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धान्तोऽपि भज्येतेति चेन्न। नादे
यस्मात्। पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः। तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरं भावी तथा च ग्रहण
शास्त्रेनयेउपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः। अण्ग्रहणं शास्त्रादिरूपं तेनेति सू
त्रेनेति सूत्रेणऽक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतित इति तानेव नोपस्थापयति।
तथा चाष्टादशानामपि प्रकारः सिद्धेति पर्यवसन्ने सूत्रान्तरेष्वस्याचोवित्यादि

ग्रग्रहीतेति-जनितरोधत्वात्। नपुनर्बोधः२

५पस्थापक१

ना० कौ० सुग्रकारो ह्रादशानांग्राहक इत्युचितं-ननुग्रहणकसूत्रेपिणतत्वाबाधः।

के बोधात्त्वाग ष्टादशस्वग्रहीतशक्तिरेवाह। नहिसिचिवृद्धिरित्यादावादैचामु

३२ पस्थापकोपिवृद्धिशब्दोवृद्धिरादैजितिसंज्ञासूत्रेतानुपस्थापयति। किं

तुस्वरूपमेवासंज्ञासूत्रेच सामाधिकरण्यात्। अादैचांवृद्धिशब्दवाच्यत्वा

बधारणसूत्रांतसुसंज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बाधेतिदिक्। तस्मादइउणि

इत्यादौस्वरसंधिःप्राप्नोत्येवेतिचेत्सत्यम्। संहिताविरहान्नयणादयः।

ग्रनित्याहिवाक्येसंहिता। उक्तंच। संहितेकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः।

नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षतेति। समाससपदग्रहणं

ग्रनित्याहीति। ग्रर्थवत्त्वादिवसमासविभक्तिभावेनपदत्वाभावात् भतघटितस्यैववाक्यत्वात्प्रक

चित्वमेततादिभक्तौसंन्[illegible]

गोबलीवर्दन्यायेन । एकपद इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचां परिभाषा । एकदेशा
ति नुमर्व्याप्तरा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता । असंहितायां यण्णादिनिष्ठुत्यर्थो हि संहिताधि
कारः । हे रो हरिणि लम सि शीलवती शुघन्या । एनं निवारय पति सखि दुर्विनीतम् । जा
लांतरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एषः । इत्यत्र धन्या
एनमित्यस्य नासाधुता । अत एवालंकारकैः श्रुतसंस्कृततापेक्षया पृथगेव वि
संहितानाम दोषांतरं गणितम् । तच्चेहास्तीति अन्यदेतत् । नन्वेवमप्यसंहितायां
कालव्यवायादवयवानीनां प्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न संहिताधिकारबहिर्भूता
नां कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारंभात् । तेन अग्ना विष्णू इत्यादाववग्रहेऽपि
अग्ना उ दय अग्निमीले इत्यत्र पदविभागेऽपि निघातः । तेनाग्नासेता मित्या
कालव्यवायादिति कालव्यवधानानुष्ठितज्योतिष्टोमादीनां फलाजनकत्वापत्तेः घास्तितपद
स्यापि पुण्यजनक ...

शा० कौ० दौनसापदस्वरसिध्यंति। नन्वेवंपुरःहितमित्यवग्रहेहितशब्दस्यस्वरितत्वंबह्वृचैःपठ्य
मानसंगतंस्यात्। तयोर्ध्वावितिसंहिताधिकारात्प्राशास्त्रसमाप्तेरितिसिद्धांतात्। स्वरि
४० तविधिप्रवृत्तदतेऽमूतेलाभात्। अतएवतैत्तरीयाः। अवग्रहेहितशब्दमनुदात्तंपठं
ति। अतएवबह्वृचाः। अपि। अग्निमीलइत्यस्यपदविभागपाठेनिघातमेवकुर्वं
ति। नतुस्वरितत्वमपि। तिचेत्। सत्यम्। प्रातिशाख्यविशेषविधानात्स्वरितसि
द्धिः। उक्तंहि। यथासंधीयमानानामनेकीभवतांस्वरः। उपदिष्टस्तथाविद्याद
क्षराणामवग्रहेऽपि। नंदवमहउत्तइत्यादौसंहितावित्तान्नसंधारितिविप्रतिषेधम्
केचित्तुचादिष्वपाठान्निपातसंज्ञानिपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वंमावत्तःप्रकृतिभा
वः। यद्यपिअनिपातानामपिइहग्रहणमिष्टंदध्यस्वःदाक्षिःप्लाक्षिःरित्यादिसि द्धि

तथापि न पुनर्मेकयः साक्षान्निर्दिष्टव्याः॥ ञ्जानं स्यात्। किंतु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्य
मानाऽस्वद्दृष्टीर्वितिराऽपि ग्रहणं प्रतीतिर्वक्ष्यते। तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्य
तां उत तदितरेति संशये आद्ये कोटिरेव युक्ता। संहिताकार्यविरहेण निर्दिश्य
मानरूपस्य स्वरूपप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः। कारप्रत्ययस्तु न भवति। बहुलग्रहणा
त्। सहितेन स्वीयानां एवुलमित्यत्रोपसंख्यानात्: अन्ये तु इक्श्तिपौ धातुनिर्देश
इत्येतन्निर्देशपरः कारप्रत्ययविधावनुवर्त्तते। निर्देश्यप्रतिपादनपरेतेन
प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः। इह तु अंतःपूर्वीमसपादा
नमात्रेतात्सर्यमानतुकाविप्रकृत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने। अ

 तएवकारप्रत्ययाभावात् इत्याहुः। अन्ये तु कार्यकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु ऽप्रथे वत्वस्यावि
 वक्षितत्वाच्चरणाद्वाचित्वाभावात् कारप्रत्ययाभावः। अत्रेदमवधेयम्। प्रकारः संवृतः। वि
वृतं करणाः स्वराः तेभ्यः। एङौ विवृततरौ ताभ्यामैऔ विवृततमौ ताभ्यामप्याकारः संवृतो का
र इति शिक्षाकारात्। विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मे धर्मिणि च प्रयुज्यंते तेन वि
वृतं करणं प्रयत्नो येषां ते तथाभूताः स्वराः इकारादय इत्यर्थः। तु छंदोगा विशेषे दिवर्णे य
वर्णे अकाराणां संवृतताभिधानं कृतम्। वृतः संवृताः अ ऽ ऽ भेवसाम्न इति। तत्तु तदीय
शास्त्रविशेषमात्रपरम्। न तु सार्वत्रिकम्। यथा शाख्यप्रभृतीनामयनीयानामेव नुजातेण
अस्य सूत्रे तेऽर्धयौ ओ अद्भिः स्तुतमित्यादावेकमात्रएकारऔकारश्रवणात्वस्यैवोत्तरवत्।
इकारादौ वायु यथा तथा सत्त्व ओ अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव। तथापि सोप्रक्रियादशाया
माकारेण दीर्घेण प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोऽस्मिन् सूत्रे निर्दिश्यते। विवृ

ततस्त्वं च प्रयोगदशायां मा भूत् इत्येतदर्थं शास्त्रान्ते अ अ इति सूत्रं कृतम्। तेन हि विवृततरम
नूद्य संवृतं विधीयते। न चानुवाधसमर्पकेण अकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं कथं शास्त्रवचनात्सं
ग्रहः स्यादिति वाच्यम्। अत् इति तपरनिर्देशस्य एकदेशमेण ह्रस्वस्यैव निर्देशस्य वा सिद्धान्तयिष्य
माणत्वात्। वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः। शिवाद्यं तु तपरनिर्देशात्। एकदेशानिर्देशाद्वा सवर्णा
नेनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति। शास्त्रान्ते च विधीयमानः संवृतः शास्त्री
यकार्ये सर्वत्रासिद्धत्वेति न क्वापि प्रक्रियायां सावर्ण्यप्रतिबंधः। शास्त्रान्ते क्रियमाणं प्रत्यापत्ति
वचनमेव ज्ञापकं इह विवृततर उपदिष्टः। इत्यस्यार्थस्य। यत्तु अ अ इत्येव वार्त्तिकम्। अकारस्य
विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थं इति तत्र विवृततरश्चेद्विवृततरस्तत्परः। उदात्तशिक्षानुरोधात्।
ननु श्लोकेतोपि श्लोको भवत्येव यथा। तथेह विवृततरस्याप्याकारस्य विवृततरत्वानपायात्साव २
र्ण्यं यथा श्रुतेपि सेत्स्यतीति चेन्न। सवर्णसंज्ञायां तु स्थापयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवांतरभ

श० कौ० मेघुरस्कारेणैव वव्यस्यात् । अन्यथा । ओदौतोः प्रश्लिष्टावर्णात्मनो गां गाः इत्यत्र वना वना वः ग्लावं
ग्लावः इत्यादावपि ओतो मूर्द्धन्यो इत्यात्वं प्रवर्त्तेत । इदूदेदादति एकारस्य विधीयमाना प्रग्रह्यसं एकारांत स्यर
४२ ज्ञा कस्य वा हे इत्यादावपि प्रवर्त्तेत । एङ्पदान्तादति पररूपं के स्मे प्रदात् । विष्णो अत्र इत्यादा
वपि स्यात् । किं च एवं हकारादीनामीषद्विवृतत्वाद् ककारादीनां च विवृतत्वात् तस्य सावर्ण्यप्रस
क्तौ नो भूल्लो विस्पृते न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत । एओङ् इत्यादिसूत्रद्वयेऽङ
कारस्य चकाररूपानुबन्धद्वयकरणं च हतिङ्भू । अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वव्यवहारसत्वात् । किं
बहुना । किं बहुना हकारादीनामपि नानिर्देशो दाकारादीनामिव सावर्ण्यं न सिद्धमित्यादिक् ॥
तस्माद् अत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततमं लक्षयतीत्येव तत्त्वम् । यद्वा तत
प्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं भेत्स्यतीत्यवधेयम् । ~~प्रमाणेन तु स्पष्टमाने~~

एवं च भाष्यादिग्रन्थानां यथाश्रुत एवार्थः । एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रंथमनुसृत्य शिक्षावाक्यो
पष्टंभेन व्याख्यानम् । परमार्थतस्तु अकारो विवृत एव । भाष्यवार्त्तिकस्वरसिद्धः । ननु क्वचि
त्तन्सृति । तथा च पाणिनीयशिक्षा । स्वराणां ऊष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि वि
वृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्रागुक्तं तु मानद्वयं ननु पाणिनीयम् । अत एवा [illegible] सूत्रे भाष्य
कैयटादौ ग्रहणकस्य विवृततत्वाद्विवृततराभ्यां संध्यक्षरभागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् ।
एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सोऽक्षरे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतम् । भट्टोजीव्याख्या
नमानादेयम् । ग्रन्थवानाम [illegible] ताविति पठतः सूत्रकर्तामते विवृततरस्यापि विवृतत्वमा
त्रेण सावर्ण्यमस्ति । [illegible] तस्याः प्रयत्नोः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते इति वृत्तिग्र
न्थस्वरसात् । न चैवमेङैचोरतिप्रसङ्गः । [illegible] समाम्नाये पृथग्ग्रहणनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्ते
वं धण्ठयसामर्थ्या [illegible] तत्र सावर्ण्यप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु द एङ्ठकमित्यादौ दीर्घ
[illegible] दिवादेस्तु पूर्वोत्तभागाभ्यामेच इत्यादौ यथं [illegible] निर्देशस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमेतत् । तत्रेति । श्रुतायोन्य था
तपल [illegible] च्छे तो पपा [illegible] नापकेनादि

सावर्णे

प्रा॰ कौ॰ णसहस्रादीर्घेणैकादशाः फलानि स्य फलमित्यस्याप्लुते ननु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् । इह
ग्निदत्ते ति गुरोरवनतद्धिति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घेणैकादशाः फलमिति ग्रहणम् । न
८३ व दीर्घकर्त्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम् । प्लुतप्रगृह्या अचीति [redacted] ज्ञापको [redacted] न सिद्धः प्लुतः स्वर
संधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात् । स्यादेतत् । अक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेपि विवृ
तत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्वात् । अचत्वं न स्यात् । अक्षरसमा
म्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानामभेदाग्रहणात् । नतश्च श्यामम इनामीति दीर्घो अलोन्त्य
स्य परिभाषया अन्त्यस्यैव स्यात् । न तु अकारस्य । अचश्चेति परिभाषायाः । बाधादनुप
स्थितेः । तथा दृषदित्यत्र प्रातिपदिकेस्यांत उदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । भायकद्द
त्यत्र प्रत्ययाकारस्य उ न च त्वादायादेशो न स्यात् । अवनमतीत्यत्र निपाता अप्राप्नुद

ताउपलगोऽस्वामिवर्जेमिति॰आद्गुणत्वं न स्यात्। किंचास्य वावित्यादावेकादेशस्य
संवृतत्वेनानण्त्वादस्मात्ग्राहकत्वेऽप्यक्ष्णीभवतीत्यादावेवेत्वं स्यात् नतु मालीभवती
त्यादौ। नचाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यात्तस्य दक्षौ विघ्नालादिस्थ
स्यापि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसंपादनेनाविवृतत्वप्रतिज्ञा
याः सार्थक्यसंभवेन सामर्थ्यविरहात्। तथाहि। अकः सवर्णे इत्यत्र आदिरन्त्येनेति प्र
नादनोरेव अकारककारयोरनुकरणमिति निर्णीतम्। तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेन॰प्र
कोशमासावपर्यन्त दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणेन खट्वाढकमित्यादौ सिध्यति॰असति तु वि
वृतत्वे अस्य वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यात् न तु दी
र्घप्लुतयोरिति फलभेदस्य स्फुटतया कौ विवृतत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यं॰प्रयोजनं। या:२
प्रत्यासत्त्या॰आक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यत इति न ब्रूमः। किंतु सामान्यापेक्षं

एकस्येवेति । सवर्णपमिति प्रत्याहारो भिन्नानादस्ते इत्येवोऽकारः उच्चारयतीति प्रयोगाश्चेतिभावः ॥४॥

सि० कौ० ज्ञापकमूह्यशास्त्रे याबानकारः सम्प्रसवेऽपि प्रक्रियायां विवृत्तो बोध्यः इति । एवमपि प्रत्य
याहारेण वर्णानां भेदेन ग्रहणाभावे यदि उच्चारितस्थाने एत्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात् ।
४४ किंत्वकः सवर्ण इत्यादौ प्रत्याहारः एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् । एवमिकारादयोऽपि इ
कोयणचीत्यादावेव ग्राहकास्युः । ननु एरमे काचीयस्वेत्यादौ ननु एकैकेन प्रकार
[illegible]लकस्याऽनण्त्वमाशंकनेनानवेव मुदात्तानुदात्तत्वादि विरुद्धधर्मोऽनुपपत्तिः । इति
चांव्यंजके ध्वनिधर्मत्वात् । अनवेधव्यवस्थापितो कवन्दविस्पातितात्लोकेहिहमुण्डो
भवद्रूहजटिलो भवेत्यादि कर्मेण एकस्थानेक धर्मवदेशोपि तत्तद्व्याभेदेन धर्मोऽन्य प २
ति० वतिष्ठं तेन घेहापि कर्मणा त्यत्रैव [illegible] लं चेरेष्ठ इत्यत्रादिलम् । गायोष्टकिटित्वाकु
त्वे । अस्सांप्रतिक इत्यादौ नैकमप्यनुवेधकार्यमिति भवस्या ॥ अतएवाऽदीर्घेतो ॥ ए

शिवादिणित्यादौ पुनः पुनः णित्करणं सार्थकम्। कथं तर्हि घटेन तरति घटिकः। तरतीत्यधि
कारे नौ घचष्ठन्निति ठन्। कथं च धननिमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः। तस्य निमित्तं संयोगो
त्पातौ विति अधिकारे गोद्व्यचः असंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति चेत्। आवर्त्तिकृतात् अव
व्यपदेशात् भविष्यति। न च बाहुक इत्यादौ अस्य घोचिच्चावितोपत्वात् गोणेकाय्यासंभव इति वा
च्यम्। अश्वादिप्रतिषेधेनेह गोणस्यापि असंख्यसमकक्षतायाज्ञापनात्। अग्रेतेवविकिरणेत्या
दौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। आवृत्तिकृतेन च व्यपदेशेन स्वाश्रयस्य
एकाच व्यपदेशस्यानिवर्तितत्वात्। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रं लभते। तस्माद् उक्तरीत्या बाधका
भावात् स्वाघव रूपसाधकबुलाद्योकारस्यापि दैवेति मद्बुतस्यामिति चेत्। न। उदात्तत्वा
दिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्तेर्कत्वस्य बाधात्। ध्वनिधर्मा एवैते इत्युक्तमिति चेत्। तर्हि क

पूर्वसंबोतरयोगोण्यात्रिख्यपानाबाध्यते इति भावः

१० कौ० त्वगत्वादिकमपि तथैवास्त्विति। अकारेकारादीनां मध्ये कस्पृसंगस्मादेतद्दुष्पते। अखंडं मध्यकारेण
पदं वाक्यं वा चकमिति किं बहुना मास्तु वर्णग्रयावण:। अंजेकमिति ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात्। ५
४५ उक्तं हि हरिणा। अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्व
निलेन प्रकल्पिता इति। तस्मादादिध्वनिभिरेव निर्वाहे सति हि जातिस्फोट एवानो चेत्तु क
वयोर्विवादान्तादीनामपि भेद एव मायत:। परिनिष्ठितेनमन्ति एवं। ध्वनिगतात् भेदात्तदा
नेस्वपितादिकानुवृत्तेरनुपपत्तेः स्मरयोवगतिहतवदितमीमांसकमतमपेजइती
यत्वादुपेक्ष्यमिति स्थितम्। एवं च अनन्तवर्ण इति नैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्यायद्वयं
जातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्य द्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति। किं ग्रहणकमाणस्त्वेणतदुक्तं
सवर्णोऽणा ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति तात्पर्यम्। सूत्रे तु जातिनिर्देशाप्रवृत्तके

स्येवातिप्रसंगस्य भंगाय। अत्यादीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तेरपि जातिविशेषणतया विवक्ष
ते। विधेयविशेषणत्वात्। पश्वेकत्ववत्। अस्य च्वावित्यादौ तु अपवाद्यविशेषणत्वान्न व्य
क्तिर्विवक्षिता। ग्रहैकत्ववत्। किंतु अणग्रहणं कुर्वतः। सूत्रकृता नायं पक्षोभिप्रावतः।
एकोऽवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव। अष्टादशावर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउण्
इति तु यदि जातिपरो निर्देशः स्याद्धि पुनरणग्रहणवैयर्थ्यं भा व्यक्तिनिर्देशे तु ठक्तर्त्वात्। अ
स्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिमिह महत्संकटम्। तस्मादिह सूत्रकारस्याशयादु
येव इति चेन्न। उच्यते। त्रिष्वपि पक्षेषु अस्येव सूत्रस्योपपत्तिः। तथा हि। स एव अय
मकार इति प्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थायास्तस्यैवोपपादना
बधाकेचणकार्यं न भवति। तथा अप्रत्ययादिति विधिस्थले न दीर्घप्रवृत्तिः। त

सावर्णेपिति॰सावर्ण्येदिव्यवहारस्तु ध्वनिगतदीर्घत्वादिभिः कालस्निकभेदमादायदाय

१०कौ॰ याचास्य [redacted] द्याविति विधिरपि मालिभवतीत्यादौनप्रवर्त्तेतइतिग्रहणकशास्त्रंक्रियतो त

समाम्नाय२ थे सावर्ण्योपाधिनिमित्तिकस्यस्य विवृतत्वंप्रतिज्ञापयते।तनुग्राह्यसमाम्नायिकस्यैव

४६ चेत्पुनरपिनप्रवर्तितेत्ति सार्वत्रिकीप्रतिज्ञा।एवमपिग्राह्यस्य द्याविव्यादौऽग्रनणत्वा

देवग्राहकत्वंतस्यादितिचेत्।विवृतहस्वादेरविशेषेणतस्याग्रणत्वात्।नहिप्रणत्वा ८

त्वेजदित्यादिवत्‌दूद्याभेदेनानुपातः स्वरूपमात्रानुवादेनविहिताऽप्रपिप्रयामो

दीर्घश्चतवाहुरित्यायेदभवातिष्ठंतोउदात्तानुदात्तस्वरितात्‌नासिकत्वगुणस्तु

स्वभादेनानुपातानभेदकाइतिद्विसूत्रेवक्ष्यते।ऽग्रनंताएचग्रकायइतिपक्षेऽग्र

छादश [redacted] ऽग्रवर्णाव्यक्तयःइतिपक्षेचयद्यपिहस्वदीर्घप्लुतसाधारणीएका

जातिःकण्ठादिजन्यतावच्छेदिकातज्जन्यध्वनिव्यंग्यतावच्छेदिकावास्त्येवातथापि

तद्व्याप्यान् ह्रस्वत्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति। तथा च। अइउण् सूत्रे व्याप्यं जातिपरो निर्दे
शः। तेन तज्जातीय एकत्र स्थितां विवृत्तित्वं सर्वेष्वपि सिद्ध्यति। अ ए तत एव सर्वेऽपि ह्रस्वा अ
णो भवंत्येवेति। अस्य चावित्यादौ न कश्चिद् दोषः। अवान्तामित्यादिष्वपि ह्वे वै वृगतिः
अन्यथा। अवात्मतामिति स्थितेऽसिद्धेः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव च भू
लत्वं स्यात् न तूभयोः अक्षरसमाम्नाये हूभयोरपाठात्। नैतच्छ्लृ मूलोऽत्मलीति न प्र
वर्त्तेत सूत्रस्याचको स स्पु अमिदा इत्यादि स्यात्। एवं दीर्घाणामणत्वेन सवर्णग्रा
हकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धांतः संगच्छते। अथ व्याकजातिपरमेव निर्देशो स्वीक्रियते अ
ण्ग्रहणं प्रत्यपतामिति चेन्न। एवमपि उपसर्गाद्दतीत्यादौ ऌवर्णग्रहणवयहण
करणस्य स्यावश्यकत्वात्। न च ऌवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रह।

ल०कौ० ग्रहः सवर्णे इत्यादौ चरितार्थत्वात्। किं चास्य श्लोवित्यादौ व्यापकजातिनिर्दे
शाः त्यदादीनाम इत्यादौ तु न्याय्यजातिनिर्देशादूत्वस्यानियामकाभावे संके
५८ पि स्यात्। न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहैकत्वपश्वैकत्ववत्
विवक्षितमविवक्षितं चेति मीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकृते शाक्य। उपेयीवाननाश्वा
ननूचानश्चेत्यत्र उपेत्य विवक्षितं न तु प्रभृतित्वं विवक्षितमिति स्वीकारात्। प्रष्ठोऽग्र कस्य
इवलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशो विवक्षणाच्च। तस्माद्व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषैव शरणं। व्याख्यानं तु लक्षणानुरोधीति यद्यप्यणा व्या
[illegible] तत्राश्रीयते तत्फलितं फलेन ग्रहणकशास्त्रस्य व्याख्यानं चमत्कारमावहति। ग्रह
णकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययो विधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटं [illegible] नेनं प्रतीयते

उक्तंघितावेयंमीमांसकमर्यादाधर्मशास्त्रेपिवक्तुशः।अयमस्तेनप्रधयेदित्यादिषु।एकः
पूर्वपरइतिसूत्रेएकग्रहणमपीहज्ञापकम्।अन्यथाऽऽगुणइतिएकलस्यपश्चेकत्वविवक्षा
संभवात्।किंतेनेतिदिक्।अथवार्थवत्त्वस्याविवक्षायामपिद्रुहोद्याधितोऽप्रकाशादिःप्रस
क्तः।षट्त्वमौ।साहृश्यास्यसंबंधेनोपस्थापप्रतीतेः।नचैवमपिघृत्याऽनुपस्थिता
नांशाद्दवोधेऽन्वयप्रतियोगितानुपपत्तिः।अध्याहारवादिबाधकाभावात्।अतिप्र
संगभंगस्तुतात्पर्यग्राहकवचनेनैव।अन्यथातथापिलक्षणाध्याहारादेरतिप्रसंगस्य
तद्वस्थत्वात्।स्फुहेविक्षितइत्यनुशासनबलात्प्रेप्सइत्यादौपदाध्याहारः।लोलइ
तिचेत्।न।ल्यब्लोपकर्मणिक्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनःइत्यादनुशासना
दध्याहारस्याशिष्यत्वेविशेषकोपलात्।अन्यथागविस्थयमाहत्यादावगतेश्चेति
वक्ष्यते।स्थूलस्तु।ननुविधिवाक्येषुकोकारोग्रहणाकशास्त्रेबलेनगकारादीनाद्वा

०कौ० ष्ठादशायथाग्रहणमिति तथा ऌवर्णोन विधादशाग्रहणापत्तिस्तत्किं पृथग्ऌकारोपदेशेन ॥ न
च भिन्नस्थानत्वात्सावर्ण्याभावे ऌकारादग्रहणमिति वाच्यम् ॥ ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यवि
४८ धिरिति वार्त्तिकबलेन वाचनिकस्य सावर्ण्यस्याऽप्यपवादत्वात् । अन्यथाऽऽदेशेऽपि दिष्टेऽपि ऌका
रे प्रार्ल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृति धातौ वा सुप्यापिशलेरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसंगा
त् ॥ ननु क्लृपिस्थस्य ऌकारस्येदमनुकरणम् । तस्य च स्वरैकार्ये च्छाऽसिद्धत्वादकारए
वायमिति उपसर्गादृतीत्यादौ सत्स्यतीति चेन्न ॥ कृपो रो ल इति [illegible]तस्यासि
द्धत्वेऽपि तदनुकरणस्याऽस्याऽसिद्धताविरहात् । स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमि
ति प्रतिदेशादयमप्यसिद्ध एव । सत्यातिदेशोऽवश्यमाश्रय[illegible]णीयाद्भिः पुं
वांस्त्वर्यो हतितै[illegible]ति रीय वाक्यघोपपचाविल्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्या

तिङंतं पदं प्रत्यायो ऽयं स्यात त्वंतस्मात

पाकृते शामवांतरीये पचं नुशाद्यस्य तिङः स्तिङः इति ति[redacted]
धातोर्यथा स्यात्। अन्यथेन तिङंतं तिङंतैः पदार्थं कृत्वात्। स्वाद्युत्पत्तिः। स्विह विवक्षा
भेदेन वैत्समकीत्यर्थं वाक्यसूत्रे वक्षते। अग्नी इत्याह त्यादोप्रग्रह्यत्वमप्यतिदेशादेवा
अतिदेशो ज्ञापकं नु यत्तदेतेभ्यः प्रमिमाण इति सोत्र निर्देशः। नह्यन्यातिदेशो विना
त्यदाद्यत्वं लभ्यते। अभिव्यक्तपदार्थायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः।
तथा च प्रयुज्यते। त्यत्तदोर्नित्यसंबंध इति। नन्वनेनैवातिदेशेन अप्रत्वस्यावश्यक
त्वादुदाहृत प्रयोगोऽनुपपन्न एवेति चेत्। न उदाहृतज्ञापकसूत्रमुवत्य
दादीति सर्वैर्वित्येकशेषस्याऽकरणेनाऽतत्त्वदोः सुलोपइत्यादि निर्देशेस्वातिदेशस्याऽनित्यताज्ञापनात्। अथवा प्राग्दशात्कालदिवांज इति सूत्रे अपायो

कौ. निपन्मतुभुचेति वार्त्तिकेनेयं प्रति भाषा ऽस्मत्प्र नित्यता चेत्युभयं मपि ज्ञाप्यते। न याहि
४८ कारी यो मम प्रमतो ऽग्राज्य भागा विति श्रुतम् मम ... मो ऽप्रश्न ... सन्निधिष्ठ वेति तत्र हि
मत्रौ। तत्र ... शब्दादनंतु करणाभूतान्मत्तु पि प्रस्तु वा मी यमी त्यादा विना तु करण
स्य विभक्ति त्वाभावादेवलु कोऽप्रसंगाद ... विधानमुपपि भा ... ज्ञापयति। मतु
वृत्यते स्वप्रथमांत तां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकता व्यावश्यकी स च प्रत्ययांत
त्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायां कर्त्तव्यायामतिदेश प्रवृत्तिर्विरहाभ्यत्त
सीना दनित्यतापि सिद्धा। तेन युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादि प्रयो त्वन्मतौ ने
गाव्याख्याताः। प्रकृतिमनु समासः। लुकामात्र करणस्याप्यतिदेशेनासिद्धु तिभाव।
त्वात्। स्त्रो लुकामीयतीत्यादावुपसंयोगा द्वितीयस्य प्रवृत्ति सिद्धो किं सावर्णेन

तिचेन्न। तथा सति रेफपरत्वप्राप्त्यभावेपि लकारपरत्वासिद्ध्याप्रवृत्तेः नित्यत्वे
नातिदेशाप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात्। ननु रेफपरत्वे सिद्धे ऽतिदेशाद्रे
फस्य लकारो भविष्यतीति चेत्। न। एवमपि गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य लृका
त्व रस्यानुकरणे [illegible] दुर्वारातिदेशादेः प्रवृत्तिसंभवाभावात्। तस्मात्सवर्णत्वस्या
वश्यकत्वे ऌकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत्। अत्रोच्यते। न तावत् वार्त्तिके दृ
ढा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः। प्रारब्धेपि वार्त्तिके आकार ऌकारयोः सावर्ण्यस्याः नि
त्यत्वं ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव ऌकारोपदेशः। तेन कॢप्तशिख इत्यत्र अग्रेर
[illegible] तद्धिति प्लुतः सिद्ध्यति। [illegible] अन्यथा अनृत इति निषेधः स्यात्। स

कौ. ॠकारेण ऌकारग्रहणात् क्लृप्यमान श्वलीक्लृप्यमान इत्यादौ असवर्णत्वे स्येत्यौपसंख्या
निकरणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु थुभ्यादित्वेनापि अर्धवा । अनुप्यापृक्लृप्यमानादौ कत्य
५० चेत्युतिणत्वस्य दुर्वारत्वात् । इदं त्ववधेयम् । वार्तिकमते सवर्णग्रहणमपरि
भाष्यमिति सिद्धान्तात् ऋकारऌकारयोः साधारण्ये जातिविरहेण कृतेति पहरणमंय
वाश्चोपाल्कारीयतीत्यत्र कार्योऽनिर्वाहस्तदवस्थः । सावर्ण्यविधिस्तु सर्वकार्ये दी
र्घो होतॢकार इत्यत्र इको सवर्णेऽचेत्यस्य प्रवृत्ति प्रतिबन्धे क्षयमितार्थः । न च
ऌत्वक इत्यस्य प्राप्तिः ग्रहणकशास्त्राभावादेवाण्वं दीर्घमंपाद्यकृतार्थत्वात् ऌ
कारपाठः सावर्ण्यो नित्यमपि कथं ज्ञापयेदिति । तस्मादण्ग्रहणं प्राप्त्या
वेक्षणस्य तत्स्थानेनाग्रहणीं कृत्वेत्यं अप्रवृत्त्यपग्रहणं न्वनेकार्य मित्याशयः कल्प्यः ।

यद्येवं [illegible] ऌकारप्रभृतीनामृकारादीनां नाग्लोपीत्यादिकार्यं प्राप्नोति: पृथगनुबंधकरणे
तु ऌदित्वप्रयुक्तस्य अङ्प्रतिषेधस्य आदिकस्य प्रत्याख्यानमिता येत्वादसंकरं। ज्ञापयितुम
समर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यत्वे पेवेदमपि समाधेयम्। यद्वा स्वरसंधिप्रक
रणे ऌवर्णस्य आचक्षाण एव वाच्यः सावर्ण्यं च नोपसंख्येयम्। प्लुतस्तु प्रकरणे
तरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः उरण्रपर इति परिभाषानुकार्य्यकालत
या स्वरसंधिप्रकरणस्थेति उर इत्यनेन ऌवर्णग्रहणोपपत्तिः। अस्मिन्नपि
क्षे ऌकारोपदेशाद् ऋकारेणैवाऌ प्लशिखव इत्यत्र प्लुतो यथा स्यात्। ऌ प्ल
इति च द्विर्वचनं। पऌ प्लइति च स्वाद्यन्तः। अग्रे सिंहितभावितएव योत्कर्मणिक्तः।

कौ० तेनगतिरनंतरइति [redacted] पूर्वपदप्रकृतिस्वरः कर्मण्यण् उक्तस्तदन्तेउत्तर
पदे तद्विधानात्ततः शेषनिघातेन तेउदात्तानुदात्तस्य स्वरितः। नेचात्र कोपो
५१ लइत्यस्यासिद्धत्वशंकापि। पूर्वत्वात्। परं हि पूर्वं प्रत्यासिद्धं न तु परं प्रति पूर्वं एवं
चेगम्लप्रभृतीनामल्प्त्वारस्य इत्संज्ञाप्यनायासेन सिद्धेति। अन्यथातुप्रबद्धि
प्रुतोल्पधितद्दितिल्लकारोपरतः कृतेनु यण्णादेशो न इत्संज्ञानुवादेन ज्ञापकेन
कथंचित्साध्यनीयास्यात्। एवं इदितोनुमित्याघनुदात्तानां मकइत्यादिनिर्दे
शानां च सामान्यादिकमादयोपि न निर्दिश्येरन्। यं पाण्डुतसूत्रेरीत्यान्त्रेमः। अका
रमुच्चारयितुं प्रवृत्तावुमारीकरणयाटवाघदाल्पकारमुच्चारयतितदुकरण
स्यापि अच्चकार्यसिद्धिः फलंमु। अत्र करणानामननुकार्याणां एवतांसर्वत्र साधुता

१० व्यमिह मा भूत्। द्विवउत्। घुभिरक्तैभिः इति पूर्व[illegible]ादित्वमाश्रित्य समाहितम्। ततो भाव्यमान
स्याप्युकारस्यादसोसेर्दोदित्यत्रैव सवर्णग्राहकता[illegible]ादि[illegible]त्याशंकातपरसूत्रे दकारस्याप्युच्चत्वमू
[illegible]स्य निर्देशाद् दपरोपि तत्कालग्राहक इति परि[illegible]एवं च ऊर्ध्वादित्यादावपि दपरत्वमेव। अन्यथा। मे
स्वरितप्रसंगात्। अयमेव च दपरनिर्देशो भाव्यमा[illegible]स्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां ज्ञापयतीति स्थि
तम्। इह तु मध्येरिति दकारनिर्देशात् लवः पव इत्य[illegible]ादिषुपि पाठं साधयते। अत्र प्राञ्चः। थकारस्थानि
को वा धकारस्थानिको दकारो त्र भाष्यकृता वि[illegible]क्षितो। अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति। अजवस्तु
वार्त्तिकमते स्थित्वेदं भाष्यमप्युक्तो न विरोधमित्याहुः। एवं स्तु तस्मात् तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो
ने निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात्। द्विवउत[illegible]त इत्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धेः। ननु एवं तिस्व
रितत्वमाप्तिश्चाद्दपाठात् ज्ञापकात् न च पर[illegible]ौ भाव्यवधानं व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यव
येपि णत्वविधानात्। न चैवं सति नेत्यादौ [illegible] प्रसंगं अट्कुप्वाङ्नुम्भ्यामिति नियमात्। आक्षरस

अतो गुण वृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रह[illegible]तपरकरणं । तस्य चार्थं ईदूदेदिति वत् । अन्यथा हि
किमे चावेवे हनिर्दिष्टौ किं वा आकारोपि त्या[illegible]संदेहः स्यात् । तत्र च मालादीनां चेति ज्ञापकानुस
रणं क्लेशः स्यादिति दिक् । युक्तं चैतत् अपरं त्वाय[illegible]तपक्षः आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायां आदूतिदीर्घः स्यात्
न ऐत्वं न सवर्णग्राहकत्वयात् तपरकरणमे[illegible]थमिति स्थिते ङसुदीव सामर्थ्यमस्तु । गुणसंज्ञायां तु
तपरकरणस्यो भयार्थतां अभ्युपगमात् पूर्वत्र च मितापरस्य च सामर्थ्ये येनेदं संज्ञानो रदोतो रूपं कुर्या
दिति तत्र सवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे [illegible]का देशो दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव सं
ज्ञैत्वादिति पूर्ववदेव व्याख्येयम् । स्यादेतत् प्रथम[illegible]क्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहकत्वात् ह्रदोर पु ।
[illegible]तुवः इत्यादावेव स्यान्न तु लवः पवः इत्या[illegible]तिचेत् । अत्र भाष्यम् । नायं तपरः किं तर्हि अ
संदेहार्थः सुखमुखापोवाद् कारोयमिति । नन्वेत[illegible]ष्यम् । तीति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकेप्र
त्याख्यानपरं णितित्स्वरितमित्यत्र भाष्येण स[illegible]पतेतातपाहि तत्रातिति प्रत्ययग्रहणं कर्त

दिवे३१

णिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पंचमी सम[illegible] प्रज्ञापितुलादितिचेन्न। एवमपि तात्पर
भावमिदं। ह्रस्वभाम स्तु दीर्घाणामवोपस्थितिरुप[illegible]स्थिते स्तु दीर्घैः स्वसवर्णानाम शेषाणां ग्रह
५८ णं[illegible] वीरमेवं। नहि तत्र पितात्पर्यः अग्रेतुस्था[illegible]न्न। ग्राहकत्वं परमनुज्ञा स्थितानामपि प्रत्या
हारे रूपा स्थिता नाम स्वविवर्द्धार्घोऽज्झीचेति ज्ञाप[illegible]न्न। त्वादिभ्यः स्वादिनामित्यादि निर्देशाच्च
तेन चैवमूह्यमित्यादि ग्रुपलादिकं सिद्धतीति [illegible]श्चेत्तन्न स्मात्। तात्पर्यस्या त्त्वालस्यातिनुत्व छो
रिति ध्ववस्यादिति चेन्न। सत्यम्। ऊ माऊ स्वादिति सूत्रे ऊ सुडिति प्रत्याहारे कृतेऽतित्वं सं
ज्ञायां यथैं स सामर्थ्यात्त्से सिद्धं आदि[illegible]स्य पकरोतीति यथा स्वीकृतं तथैहापि तात्पर्यत्वं सं
ज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्य[illegible] संज्ञिपु न तत्कालावधारणं सामर्थ्यात्तु करोतीति
न कश्चिद्दोषः यदा अणुदित्सूत्रे अभा[illegible]ङ्क्ते त्यनुवृत्ते भाव्यस्य सो ज्ञायां विधेयायां मण
सवर्णान्न गृह्णातीति ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घ[illegible]भ्यस्पुत इम।। उपपाद्यिष्याम स्त्वेदं तत्रैवं।।

शादीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति [illegible]ः। एवं सति कस्मा उक्तं सविलम्बा इत्याद्यसिद्धप्रसं
गात्। इह हि दीर्घवेव नादुकारे [illegible] न स्य [illegible] स्थानं तयोर्द दीतीनः। तस्मात् दीर्घ इति योग
विभागो दुष्ट एव। तेन गांगोदकं रमेषाद [illegible] त्रिमात्र चतुर्मात्र प्रसक्ति दुर्वारैवेति। न च प्लुत
स्य विषये प्लुत इति वाच्यम्। प्लुतो प्लुत [illegible] गस्यैव तदिति वक्ष्यमाणत्वात्। ननु तथापि प्लु
चतुर्मात्रः कथमापाद्यते तस्य लोके व्यवहारप्रसिद्धिरिति चेत्। न छान्दोग्यप्रसिद्धिरिति सिद्धे
त्यादुः। वस्तुतस्तु लोकेप्यस्ति प्रसिद्धिः तथाच प्लुतावैच इदुदेतौ वेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष
ते। दृश्यते एव चतुर्मात्रः प्लुत इति। चत्रौ [illegible] णसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशा
[illegible]तो देशः। तदेतदुक्तं वार्त्तिके कृता। एका [illegible] दीर्घग्रहणमिति। तस्यैव संज्ञित्वादतिमा
त्रः। न त्वेतद्वार्त्तिकं दीर्घग्रहणं तत्र कर्त्तव्यं तपर [illegible] तापियोगविभागपक्षं मूढतर्क्य नोक्तः स्या
स्याच्चित्र तु। संज्ञासूत्रेष्वदातोस्तपरकरणे [illegible] कथं तत्कालग्रहणा कृता प्रतिविहो

कौ॰ उद्भावनाहेः पक्षद्वयस्याप्यारम्भात्। स्यादे[illegible]त्वाभावपक्षे गांगोदकरमेमाइत्यादौ
त्रिमात्रचतुर्मात्राणाम्। स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्र[illegible]वादेशास्तुः स्यात् तस्मात्। नाचाकः स
[illegible]तोदूति सूत्रे दीर्घ इति सूत्रे योगं विभज्य[illegible]कः पूर्वपरयोरित्यधिकारे योविहितः स
दीर्घो भवतीतीति व्याख्यानान्नेत्रिमात्राद्यादेशो[illegible]ति वाच्यम्। प्रश्लिष्टं पठ्वंतीत्यत्र दोषप्रस
ङ्गात्। न न स्यमीत्येव सूत्रमस्तु प्रथमयोरि[illegible]ति सूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते॥ एकः पूर्व
परयोरिति च एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथाजातीयकः पूर्वः सएव यथा स्यात्। दीर्घो मा भूत्
इति। तेन पच्छमिति तावत्सिद्धम्। संप्र[illegible]रणाच्चेत्यत्रापि समस्तपूर्वशब्दोनुवर्त्तते॰ हल इ
ति सूत्र[illegible]रंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणा[illegible]त्येनेन दीर्घो न विधीयते॰ तेन विद्धमित्यपि सि
द्धम्। अतोगुणे इत्यत्रापि पर इत्येव[illegible]रूपग्रहणसामर्थ्यात् याद्दशः पर स्ताद्दशः
एवादेशो न तु तादृश लक्षणः तेन पचंति[illegible]त्यपि सिद्धम्। तस्मात् योगविभागेन एकादे

प्लुतपरे यद्देशोऽत्र तपरोच्चारणम् । प्लु[...]ादिष्वजविभक्षि: प्लुतसंज्ञा च अतपरत्वेऽवद्द
गघुस्वात् देशान्नात्को देशो दीर्घग्रहणमिति [...]स्यार्थ: । श्लिष्यमाणवर्णे द्वयसदृशावयवत्वा
त्सधीयमानो मक्षरं सध्यक्षरमित्यन्[...]ो पूर्वोचार्यसिद्धा एचां संज्ञा: ० तपरउपदिश्य
तेनेनेतिकरणं प्लुतस्याप्रयोजनम[...]त । तपाचाण चात तपरत्वोच्चारणे प्लु लेमस्तीति
चेवृत्तोहि तपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यम् । प्लुतत्वे सत्यपि अजेविधि: द्वित्व ङमुण्ण्दिनो सिध्य
ति । तत्र प्लुतस्यैव ङ मुडादि: तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुं व्याद्विशाद: ततद्रुतेर
णोऽप्लुत्व इत्युंकार्यं न सिध्यतीत्यर्थ: अप्लुप[...]गोऽयम् । व प्लुतस्त्व अनचत्वात् प्लुत
संज्ञं वन सिध्यति । तस्मादुच्चतरनिर्देशादित[...]र्थिकेत्रयेणोक्तम् ॥ यथा न्यासं पाठित्वाह
अतपर इति सूत्रं कर्तव्यं स्यादथवा कारादिनि[...]य इत्यर्थ: व प्लुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्र
कर्तव्यम् । उभाभ्यामपि यानकर्तव्यमिति स[...]मेवोपपादितम् । तस्मान्नायं दोषस्तु

गा०-को० ऽग्नेर्ढक् स्वविधौ ग्नुं न दनमस्वेन तपो [illegible] मं गात् । विद्गिति समर्तु प्र [illegible] त्वा

ग तमेव । एतदर्थमेव सूत्रे आ गुणे [illegible] स्यादेवात् । एतु गोतु ऊ इत्यादि क्वे गोरवमेव

मनन्तपरत्वे [illegible] लाम् । तथा च [illegible] इति [illegible] ननेन प्रमाणमेवा

पस्थितत्वेन सत्यां तत्कालमुहूर्त्तदर्पणतया [illegible] श्रीकारौ [illegible] स्वसंज्ञा न लभन्ते तेन ह्रस्व

विधि विधेयोऽप्यसौ न तोय मेव मू । त्रिमात्राणाम् [illegible] न चूत्वापत्तेः तन्न स्थायो ३

मात्रनो ३ मात्र इत्येव अग्र न विवेचः परस्य विधीयमान दीर्घत्वं न प्रसङ्गेन स्या

नू । प्लुत्ये इति कापन उदक्कोपज [illegible] तेऊ गुणनस्यातु [illegible] विरहान्तनु

न विधिने प्रवर्त्तते । न [illegible] मध्यान इत्याद्विधि सामर्थ्यान्निमि [illegible]

वर्णो विधाने नचरितार्थत्वापत्तेरि [illegible] दक्ता । तदेतदाह वाचिनिकोयं । [illegible] का

मोक्षसंबन्धो विरुद्धेत न तु तत्र हि ल[...]णवाक्ययोः पूर्वपक्षाभावे प्रतिषेधसूत्र
स्यानिष्प्रयोजनत्वप्रसंगो बलवद्विषय[...]यानित्वमेतत् । इदं तत्रैव सूत्रे टीकायां व्याख्यास्यामः । द्वि
तीयस्याख्यानमपि प्रदर्शकारादिवे[...]निरालोकव्याकरणप्रायशोनादरात् बुद्ध
त्वम् । अपरे तु गायत्रीमतस्यापि चतुर्मात्रेस्य नपदकरणस्य प्रावृत्त्येके तद्विदिह
प्रियमनुपगमन्ता हि अलं कृत्स्नोक्तेरीत्याकाशमाकाशेऽद्यो सर्वगाविधिरिति वा
त्रिकमपि प्रत्यासत्तुं शक्यम् । अपरे पिशान्तमनुधारणे यावर्तो कोऽर्थमन्ता हि
एव इति तिस्रो गात्रे पितृपरे वा स्थितिरिति दिक् । [...]स्य च स्थित इति सूत्रवलेनो
दे कारकोकारणेन लभ्यते स्थित[...]नानुपातिपाख्यानकोयापिताविह
अतेचैतदा किमनिष्टमापाद्यते [...]पूर्वे एवं यावत् प्रतिपाद्य परमीतिवेदानो
ह

१० कौ० हेतोरनंतरं वोध्यः । अर्द्धमात्रा अवर्णस्य । [illegible]र्द्धमात्रा इवर्णो वर्णो यो रिति पक्षे म स्त
५ ग्रामादिवत् भूयासो व्यपदेशादपि इकारो [illegible]गो भविष्यत इत्यर्थः । समप्रतिभागव
क्षोप्युक्तौ स्फुछमेव वक्ष्यते तत्र तु पूर्वोक्तं समाधानद्वयमेव शरणम् । तत्रापि शाद
पर विप्रतिषेध परं प्रथमाख्यानं । यद्यपि विवर्णोऽस्थीते तथापि तदभ्युपगमे अप्र
प्रतिपत्तिः । वो भूयो रित्यादि । विप्रतिषेधपराभि [illegible] वे वार्त्तिके भाष्ये च । विकल्पे सू
तत्र हि गोत्स्त्रियो रिति सूत्रेण गोशब्दे [illegible] विधियमानो ह्रस्वो न्यत्र च
रिताऽर्थः । येनाप्रतिपत्तिः स्यात् । न [illegible]प्रतिलक्ष्ये लक्षण भेदे विकल्पे परमेवोत
नियमोऽस्त्विति चेत् । न । एवं हि [illegible]प्रचः परस्मिन्नि सूत्रेऽपि नित्यः परयणाद
शः परस्थानीयो व्यवस्थाया । युगप[illegible]भवेन्नास्ति वाहत्वं धीर[illegible] सिध्यतीत्यादी

नएङः उक्तास्मागृंतरतमो इउवर्णो वेदो सङ्गमूलाम्बह्माह्कारः भ्रुहमोलम्बः ओकारस्तु
शुद्धोष्ठ्य इति मतो सिद्धमित्यर्थः नन्वेवं हचानां प्रातिशाख्यम् मूलाले व्यावेकारश्चवर्गो
त्रिकारैकारौ कण्ठतालव्यौ ओकारः प्राकारः इ रा ष ओष्ठोपधाय इति च पूर्वोक्तेभ्यः शेषा वर्णास्ता
लिलोष्ठ्या स्थानमुपपादयितव्यः उवर्णः पवर्गः ओष्ठ्यो स्थानीयश्चओष्ठ्या इति
सूत्रार्थः इदं च प्रातिशाख्यमिति कृतो व्याख्यानम् मिति शेषः ओष्ठ्योऽपवादो
तिपाठः तत्रोपवादोऽस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणानु विनायेत्यर्थः न्यायसिद्धस्यैव वा
ध्यबाधकभावस्य स्पष्टीकरणार्थमिदम् तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन
स्थानसाम्यादासिद्धमिति समाधानद्वयं फलितम् एतद्वयमपि प्रष्टव्य
षितंत्नाप्यत्र समाधानान्तरमप्य हा एचोश्चेति। चकारो भिन्नक्रमः।

डी० दृशो भागः तत्र स्वतंत्र तत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्स दृशोऽखंडो सुन प्रवर्तते । ततस्स
दृशा ही मेनतुतराव ० नरसिंह वंडौ सतनरा कान्तत्वात् । अणे नोग्रहणं चात्र ज्ञापकं युद्धिहि भागो
६५ अपि स्वतंत्र वर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्त्तयत्यस्मात् हि स्पृघ चो सं स्थापरिमाणं चादेयदिति नोऽध्य
चष्टुन्निति वसूत्र द्वये घ्यङ्ग्रहणे नेवृणुता येलौ । धपाठ नौशब्द चे नोपाद्दादिति तेनाग्रे द्वे वा
यौ उदके मित्यत्र सवर्णादीर्घोनन चेवो पवायुवि इत्यनेन तस्य बाधा स्फिति वा च म म प्रया
दयो हियूनना प्राप्ति न्यायेन मध्ये पवादि न्याये मे वायणा एवा धकतया अग्र ग्राया हित्याद्दो
चरितार्थाः अग्रे इन्द्र मित्यादौ परत्वादीर्घागा ध्येमनू । अप्रतरंगोपदी र्घः अप्रवयय मानाप
क्षोत्वात् । तथा अग्रे गातीति एङ्‌पदांता स्थितन्न अत्यालूयप्रमायेत्यत्र तु ङमालाभित्य
त्रणे सन यातत्या दावते लोपान । वा चा भिवा चा निमित्तमित्यत्र घ्य ञ्ले क्षणो ऽन्यता नुति
द्धिके । तङ्‌विधिलोदेशा विनामेषु तु प्रतिविधेयं । तथा हि द्विहल्ग्रहणमपनीयतस्मान्नुदी

स्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च ङमुडादाविव संज्ञायां कृतं लिंगं संज्ञिनि लृक्षुं शक्यं तु यदिह सा
मर्थ्यविरहात् । ऋवर्णे इति सूत्रितमिति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकग्रन्थः सर्वोऽप्यभ्युपेत्यवादः । ऋल्याद्यो ग्र
हणमिति सूत्रेऽद्य चकेऽन्तकारस्त्वमिस्यादि भाष्य एवं भवतस्मा न्नायं लकारः किं तर्हि ह्लकार इ
तीह सभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहृदयैराकलनीयं । अयमेव ग्रन्थोऽभ्युपेत्य
वादरूपतामुत्तरग्रन्थानां गमयतीति तेन ग्रन्थेन [illegible] यात् इत्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो
व्याख्यातः । त्रिलं ते दूरायास्त्वामिति दिक् । इह च ऋ [illegible] कारादयो वर्णाः सांशा दृश्यन्ते । पूद्दाहृतस्मा
दित उदात्तमर्द्धं हृस्वं पूर्वस्मात् ह्रस्वादुत्तरस्येदु [illegible] चितिः । वार्त्तिककारो व्याचाह । एचो श्चोत्तरभू
यस्त्वादिति तत्र सांतिके विदेशाः स्वतन्त्रवर्णानां [illegible] सदृशाः । यथा ऋकारादिष्वकारस्य मध्ये
दृश्यो भागो । ऌष्वपूर्वभागो ह्रस्वाकारस्य उत्तर [illegible] वर्णयोः । ऋकारे उभयतोऽभक्तो रघ
मात्रा । मध्ये रेफस्य सदृशोऽर्धमात्रा भागः [illegible] रेफ्युभयतोऽभक्तेः मध्ये स्वतन्त्रलकारस

प्रा त्रेस्थित्वा पूर्वाचार्यैर्देवोक्तं इति अत्र सकेयुरे [illegible] स्येत वस्तु [illegible] ॥ ननु एतावाऽस्माभिराद्धत इति बूमो
नेतच्चीत इति तिचेन्न ॥ सत्यमाद्यत: तथापि प[illegible]भ[illegible]माया अदर्शनादित्य सिद्धो हेतु: ॥ अयोगस्येति
दे ति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्यके [illegible] वाते [illegible] रिभाषोपन्यासात् ॥ निरुक्त [illegible] दुरुक्तमित्या
दि सिद्धये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थिते व्यर्थैय [illegible] षा त्याशय इति चेत् ॥ तथापि थकारादेको
रस्यानिकारादकार इत्यर्थ इति माख्याने क्लेशो [illegible] कुलेतया मूलस्वरसविरुद्धतया ॥ आदर
ाणां ने वा-दिव उदित्यादौ तिरस्कृतमित्य[illegible] प्राप्तस्य विधिरेहि [illegible] दकारप्रश्लेषादनिर्वाज
त्वात् ॥ तथाहि ॥ उदेत्येषा उकारस्य संज्ञा [illegible] याप्रत्यापित उकारस्तु विधीयते तथा चास
द्धार्थसिद्धिं व्यपि संज्ञिन: किमायातं ताव[illegible]तु संज्ञाऽपितां तान त्वतितन् तपरद्वेति हि सूत्रि
तेन न तु तिदिति ॥ यदि हि संज्ञाव संज्ञोप[illegible]गीत एव तर्हि अत्राभिसत्तेस भवद्भिरित्यादा
वेव स्यान्न तु वृक्षेमित्यादौ: तत्स[illegible]स्सात्काल स्याति सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात् स्वरूपं शब्द

त्रैवेलीति सम्प्रफ्पदं छित्वा रेफे वलि चेति [illegible] स्थानानोक्तदोष इति चेत् । णावनपि द्वको रण
विसंयोगादेर्गतो धातो णावत्र : उदात्तरणा उत्सृष्टो द्विग्रहणं : संप्रसारण मित्यादि क्रमेण
यणग्रहणं निसर्वोणि रेफे णग्राह्या [illegible]स: न चैतावतापि स्थनिर्वाह : इको यणित्यत्र सं
संख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफ : उकारस्य रकार : ऋकारस्य वकार इति वह्लपेक्ष प्रसं
गात् ॥ न तु यथाश्रुतं पि यथासंख्येन निर्वा[illegible] दुरुपपाद: तथाहि विधीयमानं तु तेयायवला:
सवर्णाग्रन ह्णातीति चेत्वा अस्मावर्षण: गुणा [illegible] मिभेद कतथा नु नोयसिक संग्रहेपपथ्य
णता विरहा त्वा ॥ इकस्तु मित्यस्य प्रसंग इति चे[illegible]आ प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्य ग्रहणमिति
परिभाषया तु समाधानात् । यूत्तु तित्वमामा [illegible] सूत्रे ह्रस्वदेचे नोक्तो । तस्यास्तु परिभाषा
याभाष्यवार्त्तिकयोरि प्रदर्शनाद् इयं यत्नो [illegible]ते स्माभिर्या दृत इति । तत्रेदं वक्तव्यं
षकारस्थानिको धकारस्थानिको वाद[illegible]रड [illegible]वेवरूपो यत्न स्तावदेत्रोड् इतिस्

केस्यवा उश्चामृऐ विशेषो नास्तीति प्रसिद्धवर्त[illegible]म । एतावक्ष्यमाणत्वान्नायं दोष इति वाच्यं ।
सूक्ष्मत्वादुर्लक्ष्यो विशेष इति तद्धर्यात् । ननु सवर्ण[illegible] विशेषविरहोभिप्रेतः । शास्त्रे विहलोपमामि
त्यादिषा[illegible]वैयर्थ्यापत्तेः यथावत्तुमुं[illegible]त्या दीर्घ[illegible]नुनासिको वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तेत । स्या
त्साम्यात् । (कुंड) रथेनेत्यादौ वा पदांतस्येति पक्षे[illegible] प्रवर्त्तेत रेफोष्माणां सवर्णा न संतीत्यु
[illegible] द्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवं परंसवर्णस्य[illegible] वर्णो भवत्येव तत्रापि प्रयत्नत्वात् । तेषामिति
लोपस्तु नास्ति तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात्[illegible] पृथक्कृत्वानुनासिक परसवर्णे निवृत्तये य
वोभ्यां पूर्व त्रपेक्षा न क्षेत गहपूर्व ड़ीति[illegible]हि[illegible] सोल्पपधादित्येतत् इकारांतेष्ववि प्रवर्त्तेत ततश्च
देवितादिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिद्ध[illegible]नेत्र प्रवर्त्तेत पधादिति छित्वा प्र वकारांतो लघुपधा
दिति व्याख्यास्यत इति चेत् । एवमपि गोपेर[illegible] य्वरनित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तेत रेफेचल स्य
वौ नेतिवाचात् रलीति वक्ष्यामीति चेत् हयगतो[illegible] दित्यादौ यकारे ऽतिप्रसंगः । ननु यथाश्रुतमेव सू

त्र हि इण: षी ध्वमिति सूत्रादिष्टेण इत्य… ते ते देवं ग्रादि ग्रशि हशि इणि वा ते चतुर्षु ग्रहणं
प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं । यदि तु पर… पदिश्येत तावल्वल् इल् ग्रहणेषु न ग्रहेत तत
स्वरूपहिहि स्वापि हीत्यत्र रुदादिभ्य सार्व… कइति वलादिलक्षणोइ न स्यात् हप्रीतो: ल्लि ल्लि
हिस्वा स्वे हिला सिक्लि हिष ति क्लि… हिसा सिद्धत्य… लो लुपधादि तिकित्स्य न स्यात् । अदाग्धा ग्री
दोग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाज्झकारा झल: प… सिमिति झलो झलीति न प्रवर्त्तेत: अधुक्ष
…ग्धलिक्षाद्दित्यत्र शल इगुपधादनिट क्स इति क… न स्यात् । तस्मात्प्रत्याहारो चतुर्ष्वपि प्रथमोप
देशस्य चतुर्थ्याः द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति …थितं । स्यादेतत् रेफस्य परकार्ये णित्वं
तात्र यथा मन्द्रहृदो भद्रहृद इत्यत्र ग्वेच: प… …मात्तमस्य यर इति विधीयमानं द्वित्वं
स्ती स्यादेयकारस्य व… नवयामिति लोप… …र: लोपं प्रति द्वित्वस्यासिद्ध: हलो यम
मिति लोपस्तु वैकल्पिक इति विवक्ष्यमाण… …यं श्रूयते न च संजनपरस्यैकस्याने

प्र. कौ. नयामात्रो: षण्मात्रा: समनुवर्णो पदे प्रो [illegible] वा दवम्। गुणसंज्ञायामनुवर्तनस्य इति

मिलिता: षडेवमात्रा: तस्मात् द्विमात्रामि इ रालामध्याद् एपेकमात्रयोरनमिमात

पा त्वे निर्णीयते। नन्वेवमेच इग्घ्रस्वादेशा इति पृथुस्यात् ताड्स्यानेनुरतमपरि

भाषायोप्राप्नुवतोरर्धे कारा औकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियत इति चेन्ना ऐकालिक

प्राप्तिमतोऽर्धेकारस्य व्याकृतये तदारंभात्। एचो हि पूर्वो भागोऽस्य कारसदृशः

उत्तरस्तु इवर्णो वर्णसादृशः। तत्र उभयांतरसमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेणोको

रस्यात् इकारो वा औकारे तु स्यातामु। [illegible] मान्मा कदाप्यवर्णो भवति [illegible] त्रोरंभेऽनव

स्थितस्तु प्रत्ययारंभास्यते सनेमू। न घ्यानु तन्त्रे वार्तिकमायाव [illegible] ति। सिद्धमेऽऽ:

सस्थानत्वात्। एचो ऽख्यांतरस्तूपस्व [illegible] ।अस्यापमर्थ:। शब्दपरविप्रतिषेधे

एच इग्घ्रस्वादेशा [illegible] म एऽ परस्याकारस्य

र्द्ध यैर्ग्रोष्ठादिभिः स्पृतमिति । ग्रंतः पाद[illegible]स्य ग्रैव्यायपरस्य वकारयकारौ यस्मात्समे
तत्तस्य ग्रोकारस्य तदीयप्रातिशाख्ये ग्र [illegible] मे कारमोकारं च विदधाति । तथापि प्राति
३ मिति शाख्यात [redacted] समाख्यावलादेव स[illegible] पारवा शाखायां ग्राम्निन्स्मा स्त्रैतस्य न ग्रहणमु
शापकाश्च यदि हि ग्रकारादिभिर्हि मुखादस्थान मि[illegible] वणं भिस्यापि तक कारोणां
ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हि इह लाघवार्थं मुकमात्रा वेवणंभुपदिश्येतू ग्रकारादिव
ता[illegible]त तुन्न्वैवमहं इ उणइ स्यैतत् परत्वात् मामि कथोरेवगुण मेशा स्यादिति वाच्य
मु । तत्र ग्राग्रोइति स्वरूपेण वदो घेयोर्नि द्धैग्रोग्रनणलेन सवर्णग्रहणोपेतः प
णवमप्यर्द्धमात्रालाघवान्नातवाहवर्णोपदेशे माझावपमा गुणासेवायोत्तव्या
सवर्ग्रि । नग्रोइतिदीर्घमात्राव तद्धचम । गणसंज्ञायां तु लाहि तिसार्द्धद्वयं सकल
को

कौ० जभेदस्यात्तुफलेऽवघोषवर्जितेरइतिचिन्त्यः।नन्वरूपोरोलइतिसूत्रंव्यर्थमित्यस्मात्तु
वेमस्तु।एवंचलत्वस्यासिद्धत्वादेवधुत्वादयोमेस्युर्नेतिचेन्न।एवंहिसतिगो
५८ पदीत्यस्माप्तुत्वेधःस्यान्नतुअलत्वेस्यादितिज्ञतयानिजेगिल्यतेइत्यत्रहिसति
चेतिदीर्घःस्यात्।नचवरूपंप्रातिस्विकरूपमकारल्कारा[illegible]करूपाभि
द्वाममूल्लीयादितिवाच्यंसौत्रयोःस्यान्नसामीकेलिद्धोस्याद्ग्रहणंकावोलोवर्णिवोतावृलृकार
रोपदेशोभास्वित्रिवेन्नाउक्तरीत्याकोलृवर्णयोःसावर्ण्याप्रसंख्या[illegible]पृस्याख्या
यताम्लृका[illegible]शास्त्रकरीस्याने[illegible]प्रश्लिष्टलृनसिद्धयेसावा[illegible]र्प्पानित्यतो
ज्ञापयितुंकर्तव्यमेवेतिदिक्।एत्रो[illegible]ङ।रौं ओौचुगायघपिऊदोगानांमध्येसात्यमु
[illegible]ग्रिपग्नायनीयाःअर्द्धमेकारमर्द्ध[illegible]कारंचाधीयते।सुजातेएश्वसूनृते।

एकदेशाविकृतस्यानन्यत्वात् लु पादपूरणे इति तस्य प्रथमपर्यः। नेडु परिभाषितादेशाविनामेषु
प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वाद् कारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते लकारादेशाविकृतान्याय
नोचेत् कार्यासिद्धिरिति। न चैवमेवं न तत्र इति प्रतिषेधापत्तिः। एवं नङ्ल्यपि स्यात् स्यात्। नेष्य
कदेशाविकृतन्यायेन नर्य फलत्वोत्पत्ति। लोकेऽपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्प्रयुक्ते को
धेनायात्येवं। न चैवं कॢकारादेः दीर्घस्याप्यरवत्वादिति तिप्तन प्रतिषेधापत्तिः। ऌकारस्य
तौनेति न्यायात्। किं तु सवर्णसंज्ञा ऌकारस्य प्रत्याख्यानायं सूत्रं भङ्गयास्मरणादि
पसैतसेवगौरवमिति। तदेतदाह भाष्यकारः। सेयमुभयतो ... शास्त्रपाश्वे ...
कृष्यन्तद्वातलडापाक्षिविधाषः फलाविशेषो वा। लृट् लौल्मे इति धातोर ...
टि कणि स्वादि विशिष्यः ... नित्या ... धिका ... नेड् वर्षि ... नी तिडमा वा लकार

प्र० को० वत्र्याख्यानादिनिंदकत्वमेषामस्तीत्यसाधुनानुमत्य वार्तीत्यन्यदेतत् ॥ यत्तु द्वितीयप्रयोज
ननिराकरणं यथं वार्तिकं प्रत्तकरणं शिष्टाशिष्टाऽप्रतिसिद्धेष्विति तस्यायमऽभिप्रायः
५३ शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव ॥ अशिष्टे च तदप्रतिसिद्धं च साध्वसाधु वा हि
भूतं दधिशुभादि तस्यानुकरणमपि तादृगेव ॥ अशिष्टादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वे
वेति ॥ इदं तु भाष्यदूषितमेव हेलयो हेलय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामऽस
साधुतायां बीजाभावात्तानयपप्रसादवाचकत्वमानेणात्तयात्वम् ॥ अपप्रसादित्य
स्याप्यसाधुतापत्तेरानर्थक्यप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनाऽसाधुतादिदोषः ॥ प्रथ
त्तीयस्यातिदेशायोगादिति दिक् ॥ तस्माद्वार्तिककृता दूषितमपि द्वितीय
प्रयोजनं भाष्यकृता स्थितम् ॥ यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्तिकम्

शाब्दस्याद्येन ग्रन्थत्रयेणोनोपयुज्यत एवेत्यवधेयम्॥ एवं कवेत्यादीनामपि शिष्टैरनंगीकृ
तानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता॥ तथा चाहुः॥ नहि यत्किंचित्पदं प्रयुज्यत इति॥ एवं च न्याया
भावादिति वार्त्तिकेन पूर्ववार्त्तिकोक्तप्रयोजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनमनिराकृतमू
ह्यत केश्वा साधुत्वमेवा इदं च त्रयिशब्दानां प्रवृत्तिर्नेमंतिय दृच्छा शब्दा इति पक्षे एतत्
स्यापक्षांतरे त्वपि हि परिहारो भवतीति भाष्यकारः॥ एतदग्रन्थपर्यालोचनपारतंत्र
स्थयीति पक्षे लृतकादयोऽपि डित्थादिवदसाध्वसाधुबहिर्भूता साधव एवेत्यलंतु
डित्थादिविलक्षणा इति लभ्यते॥ अन्यथा हि पक्षांतरेऽपीति न ब्रूयादिति न च यदृच्छा
ति विरोधः॥ तावतापि कृतं कुर्यान्नेतद्द्वितामिति ग्रहणमलेख्यकृते स्यापोपगवादौ
द्विवचनादसाधुताभ्युपगमे बाधकाभावात्॥ पृ... साधू ...पि प्रयुज्यानोद

कौ० रजकः तक्षकः इत्यादि शिल्पिनि वाचकः भषकः वृटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरण
मुक्तप्रायश्चेतत्केशाद्धः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्यं । तस्माज्ज्ञावात्सएव संज्ञा । तथाच
५२ कृतमुक्तं यत्र तद्धितमित्यादि ग्रहणस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति एवं चवदाता
शास्त्राऽननुगतं देशभाषया यत्कुंचीमंचीत्यादिनामस्क्रीयते तत्तदसाध्विति स्फु
टीकृतमुःग्रादिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयिताल्टवर्णदीर्घान संति
ति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता
तस्मात् हेतुभावादिम्पः कुंचीमंच्यादीनामिव गावोगोण्या यनुकरणेभ्यो दीर्घ
ल्टवर्णानुकरणस्यापिन्यायतोनकिंचिद्वैलक्षण्यं । किंतु वाचनिकमितिस्थि
तम् । मन्मते शास्त्रेण मानिकान्यासादौ दीर्घल्टवर्णोयद्यपस्वीकृतः तथापिप्रा

म्युपगमात्। नन्वेवं लृकारस्य दीर्घो न संतीति चाह न्येतास्त्र नुकरणस्य तत्रापि प्लुत
मत्वादिति चेन्न। न्याय्यप्राप्तस्याविधिवचनेन बाधात्। इदं च न्यायाभावात् कल्पनं संज्ञा
दिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते। तथाहि। लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्या
द्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन लृकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तं मादल्लतकाय देही
ति यदृच्छाशब्दः। कुमारी लृतक इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं प्लुतादिविवेचनं स्वादिता
श्चेति प्लुत्यादयः। एतदर्थं लृकारोपदेश इति स्थितस्यापि तत्र प्रयोजननिमित्तक
रणायेदं वार्त्तिकं न्याय्यभावादिति। अस्यार्थः। आतिस्ताव दृतमीयङ् इति निर्द्दिष्टः
सो ह्याधातुस्तस्मादौणादिकः कन्। तत्र छिवे सूत्रितम्। कन्नधाति संज्ञयोरपूर्व
स्याप्रवृत्ता। शिलिन्पमिधे संज्ञायां च सोपदात्त्सरूपपदाच्च धातोः कन् स्यादित्यर्थः।

त्येव सूत्रं कर्तव्यं। नचैवमाऽनृधूरित्यत्रैव अस्त्र तुरित्यादावपि तु र संप्रसंगः अभ्रोतेश्चेत्य
स्य नियमार्थत्वात्। नियमश्च सामान्यापेक्षः अकारोपधस्य यदि भवति अभ्रोतेरेव नतु अ
र्त्यादेरिति। यदि तु अभ्रोतिमात्रं निवर्त्य स्यात् हिनाम इत्येव ब्रूयात्। भाल इत्यत्र स्वतंत्रा
स्वतंत्रसाधारणीजातिः तु वा घविषये। ... वधृताः एकदेशोक्ष्वप्रथन्त्रो ष्वर्णायोगाच्च
धाराक्षकारस्येव लृकारोदेशः फलति ... वर्णावृत्तिजाते नायं निर्देशः किंतु असाधि
साधारण्याच्चेत्यत्र ज्ञापकं तु लृरिच क्लृप्सा ... च लृपक्षे दुपधाग्रे लृकापचते इति निर्देशाः
य द्वा। क्लृपः डः रलः इति डः क्लृप इति ... क्लृपदं नस्य तंत्रेण द्व्याख्यायोज्यं। क्लृपेर्यो
रेफस्य लः क्लृपि अकारस्यावयवो योरेफः रेफश्रादृस इति यावत् तस्य लकार इतितेन
चलीक्लृप्यते इत्यादि सिद्धिः इह द्वापदविभागे प्रदर्शनपर भाष्यादेव क्लृपेरेति सूत्रपाठ

स्यप्रामादिकत्वं निर्णीयते। तदेवं तु द्विधिलादेशयोः समाहितं विनामोनेति० तत्प्रेक्षणं चोक्तं
प्रातिशाख्येन तिदेंपत्यम् अन्यभावइति प्रकृते तु नस्यणत्वं नेति तत्रैदं प्रातिविधानं। छेदस्य
६५ देवग्रहादित्रयोगविभागाः कार्यः अतः पर[illegible]स्यणः स्यात् ग्रणाति योगो तासां दैवतत ष्ठे
दस्य वग्रहात्। अतइत्येव पितृपाणां धुमतेइ[illegible]दिनन्येवमपि अतडितितपर करणान्
पित्राणामित्यादौ णत्वं नस्यादिति चेत एवं त[illegible]लोव विधाविवेणापरेष्याभ्यामिति रेफ
तत्सदृश भागसाधारणी जातिर्निर्दिश्य[illegible] ध्वन्यादिषु

अत्र भ्रमपंक्त्यात्पत्रं
मध्ये
इयं ६१

सर्वे ग्रहणात्स्वरूपमपि: नच सवर्णस्य स्वरूपस्योपकानां इक् शब्दवाच्यानामिकारा[illegible]नां चतुर्द्ध
मस्त्येवेति वाच्यं। तृतीयचतुर्थ्योः सामस्त्ये कारलृकारयोः प्रत्येकं तस्याणवत्रिंशत उपस्थितौ
सत्यां लृकारे रेफादेशस्य ऋकारे वलकारोदेशस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात्स्थानेंतरतमइत्य
नेनैव प्रकृते निर्वाहः यथासंख्यसूत्रेतु नंदियहपचादिभ्य इत्यादिषु पूर्पयोक्षत इत्येव निष्कर्
षः तेषामुदुकोमूत्र्यितिन्यासमपि तेनैव निर्वाहः स्विति चेन्नावैषम्यात्। यथाश्रुतस्याविरो
धात्परिभाषाद्वयमपि इको यणित्यत्र प्रवर्तते इको यथासंख्यमेन्तरतमो यणस्या
दिति रलाणितिन्यासेनतु परिभाषायाविरोधात[illegible]त्वेन यथासंख्यमेव प्रवर्तते। तस्मा
दनुवृत्ते रेफस्य स्वस्थानादपकर्षः यथाश्रुते तु द्वित्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति॥
न प्रत्रोच्यते॥ रेफस्य विशेषतः श्रुतेन द्वित्वं प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः [illegible]
~~जेनं वाध्यतेति द्वितीयं वपीह~~ श्रुतं कार्यं च वाध्यते। यथा ब्राह्मणेभ्यो भोज्यतां माठरको

प्रा०का० डिन्योपरि वैश्वामित्रविशेषणतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः
भोजनं बाध्यते न तद्वत् यद्यपीह लक्ष्ये व्यक्तिभेदेनोभयं संभवति तथापि सत्स्वपि संभवे
६६ सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यते इत्यभ्युपगमान्न दोषः एवं चाचार्याभ्यां
इति सूत्रे परस्परभिन्नं परमेव तिष्ठतीत्यत्र न चिचेत्य त्रापि तत्पक्षे वाऽप्रयोगिको
पाश्रयणात् । तेन नह्ययं न भवत इत्यादावपि परस्य न बाधकत्वं । नन्वेवं दध्युदकादौ य
णा न स्यात् । विप्रतिषेधसूत्रेण स्थानित्वेन यकोनिमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न । तत्र
लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमसरूलक्षण
प्रवर्त्तते । यथा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां भक्षणानां तं त्रेतान्यथा सामि
कोपणवाति ततस्तदिकामपि तादृश्येयोनिमित्तत्वप्रतिपादा ... द दोषः ॥

नचैवं श्रीशा इत्यादावपि यणप्रसंगः। व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमे बलेन तत्र
कि विधायकशास्त्रैव विरुद्धकलनात्। एवं अपवादविषये पि उत्सर्गश्रिया विस्त्यादौ [illegible] यां पुरि
इत्याद्यपवादविषये न तत उत्सर्गो भिन्नविधानमिति मायातं॥ जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानु
रोधाद्व्यवस्थायाश्रीयेते इति यस्य शापापमेवोक्तं॥ तस्मादिन्तरस्या। यत्तन्तरपदा
यण इत्यादि निर्देशाप्येहलिंगा भाष्येतने हो कोपि णौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि नि
मित्तमिमा विलुप्तं। तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तस्यापवादहितं मूलं तयायथानु द्विवको
यं तां तथापरं तमूतस्यापि रक्षस्यति। एवं पूर्वनाशिक परसवर्ण विधौ अपि स्थानेऽन्त
रतमपरिभाषा संकेता स्थानप्रयत्नौ भेदयान्तरतमे एतन्मुना दिःलेङ् करोबित्याद्
कविद्याद्याववकापो अनन्तरतमप्रयुक्ते न प्रवर्त्तेत। जातिपक्षाश्रयणाद्वेवेति संक्षे
पः। अत्र वार्त्तिकं। अप्रयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे। अविशेषणाय

श्रा०... योपधासंज्ञालोऽत्यादिवेत्वनस्थानिवत्त्वनिषेधादिति॥ अस्यार्थः अविद्यमानो योगः प्रत्याहा
रसंबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादनुपदिष्टैरग्रहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबंधरहिता इत्य
६७ र्थः वाहयंति निर्वाहयंति प्रयोगमिति वाहाः। अयोगाश्च ते वाहाश्चेति कर्मधारयः अनुपदि धा३
ष्टत्वे उपदिष्टैरग्रहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ते च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा
नीयानुस्वारयमा इति भाष्यं एतच्च शर्षिति वालत्वेति विहितयोः शषस्पृष्टयोरप्युपल
क्षणं। तथा च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यं। तयोरवुलं व...मिति तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टं। तन्त्रयमानां
लक्षणं अनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः॥ एषामप्युपदेशः कर्त्तव्यः॥ लंफले
ङ्... अः ... ÷ ... ॥ अरव्यवाय इति सत्वे विसर्जनीयजिह्वामूलीयो
पध्मानीयो व्यवायेऽपि सिध्यति। नायमन्तस्यादर्थकः सोपदादौ विति सर्वा...गात् नु किं
तु अः कायति अः याति इति विग्रहे के शब्दे पादस्यारणे। आभ्यामातोऽनुपसर्गे कः कुप्वोः

क्षेपो चेति च्विकात्यक्षिके विसर्गः नचैवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः सम[illegible]पाभ्युपगमात्
सोपपदात् विधिः प्रवर्त्ततेति वाच्यं न स्यादधिसेचौ घन क्रीते त्यादि मिथ्यार्थमनित्यता वक्ष्यमाण
त्वात्। पाश्चात्कल्प्या दिप्रक्रिगणानां च प्रोभाणां। अपदु पाङि इति सूत्रेण भूग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति
अत्रेदमवधेयं। अग्रह सुत्रियमाण उपदेशा। अकारानंतरमिकारो साक्षाकर्त्तव्यः तेन इण अनुस्वारं नंत
भावाद्ययः। अयशास्तु इत्यादौ इकारो कौरीत्यग्धौ कल्प्यविधीयमान माद्यप्रत्यययोरिति बल
न भवति। अष्टश्चांत भावात्मे क्रीतोत्यत्रान् स्याशब्द वृ परत्वमाश्रित्य म कारम् स्याद्वित्वं केयु
टे॥ वाक्षमेव वृक्ष्यमाणं संगच्छते॥ नचैवं हरिः कामतो स्यादविकापत्वचीतियण प्रसंगः वि
सर्गस्यासिद्धत्वात् एवं हरिं पश्यति त्यादौ च न स्यात् स्यामिअ लवाध्यं॥ अनुचोपदेशः कर्त्तव्यः जश
भावस्या वस्य याजने तथा हि वार्त्तिकमते॥ उज्व ग्राजे व इति धातु कप ध्मानो घोपधः पश्ये तत्र क
लोंजशः ज्ञपीजशा भावे भ्रांत दतमा द्वाकारादेशः उज्विता उज्वितं शब्दोपदेशाद्विनोनवायक

शा०प्र० रवादेवजत्वमप्राप्ताति। भाष्यकारस्तु नैतन्मेनताह। उपध्मानीयोपधात्यपक्षे उज्जिजीषतीइति
६८ नविद्यति। अभ्यासे यकारमात्रश्रवणप्रसंगात्। हलादिशेषेण जकारस्य निवृत्तेः। यदि हि पूर्वत्रासि
द्धमद्विर्वचनेइत्युक्तेः षकारस्य द्वित्वे तदापूर्वस्य चवकारस्य शेषः। अथ उभौ साभ्यासस्येत्येनेना
नित्यत्वाद् आपनाद्विर्वचने प्यसिद्धत्वमाश्रीयते। औजिढदित्यत्र यथा तथाप्यभ्यासउपध्मानीयस्यस्था
ने अभ्यासेचर्चेति जश्त्वेन वकारावश्रूयते। इष्यतेत्वभ्यासे जकारइति प्राञ्चः वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे
उपध्मानीयमात्रमभ्यासश्रूयेत। तच्चेउच्चैरितमप्यशाकामाजस्वेतुदुर्भेदमेव। प्रकीर्तितवराश्रवे
तिचर इति प्रकृति सिद्धान्तइष्यमाणत्वात्। उपध्मानीयेत्वस्यापि सत्वेनतावन्मात्रद्वितीयपत्वा। अभ्या
सेइकाद्रेलभ्यास्व। किंचअत्रपक्षेऽभ्यासे अनिकुत्वे उपध्मानीयस्यजश्त्वेऽभ्यासम्प्रवाः इति
स्यात्। इष्यत्वेमतःसमतः। नन्वेतदपकुप्वोरित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मायस्य
चेति वार्तिकेन कथोपरत। उपध्मानीयस्य सकारविधीने। ततोजस्त्वेन दत्वे भ्यतीतिचेत्।
सत्यम्। उपध्मानीयस्यचेति वार्तिकारंभ एवगोरवाहरित्तिवृमः। वकारोपधोयमि[illegible] इतिकारमेत

तुवकारस्य द्वित्वनिषेधः सम्रुऊ इत्यादौ दकारादेशश्चेति उभयमपि वचनेनैव साध[illegible]यं स्यात्। गात
दकारोपधात्वीयम्। अत्र सम्रुऊः सम्रुऊ इति यथा स्यात्। कथं तर्हि उज्जिता उज्जितुमित्यादि[illegible]सिध्यतीति
चेत्। स्तुणु भुजस्व जैापापुपतापपोमित्यस्मिन् कृते भावनिपातनार्थं सूत्रे वकारोच्चारणेनानु
मीयते। उब्जेः कुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं वाक्यनमस्तीति। तेश्चानुमीयमानं वचनं भ
उदजे इति वा उद्भे इति वा उभयथापि [illegible] स्तोः श्चुना श्चु इत्यस्यानन्तरं कल्पते। उब्जेः स्तोः दका
रस्येति यावत्। श्चुना योगे भकारो वकारो वा भवतीति सूत्रार्थः। उ ऊ इति किम्। उनज्जः श्चुनेति किं
म्। अभ्युऊः सम्रुऊः इह हि वजेः कुत्वे एषा तावत् इति कुत्वे कृते श्चुना योगो नास्ति। स्तोः श्चुनेति पदद्वयो
पजीवनार्थं चोक्ते स्थलएव कल्पनं युक्तम्। अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात्। एवं चोजिजि
षतीत्यपि सिद्धम्। न न्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात्। न च परत्वात् भत्वं चर्त्वे पूर्वत्रासिद्धेना

प्र

रा० को० स्तिन्निषेधोऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तरंगत्वादूठ्त्वबले इत्यपि न। असिद्धत्वादेव। न च पूर्वत्रा
सिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शंक्यः। द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः न तु द्वित्वनिषेधेऽपि।
६९८ अन्यथा नेनिक्त इति निषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमेवाऽसिद्धत्वमिति दिक्। अथवा मास्तु वाक्यशेषापत्तुमानं भुज
मुज्वावितिनिपातनाद्द्विर्वकारोऽस्तु। न चैवमसिद्धत्वाविरहाद्धकारस्येवाद्वित्वं स्यादिति वाच्यम्।
दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याज्जिशब्दस्य द्विर्वचने कृते ततो दकारस्य वकारप्रवृत्तेः। न वास्मिन्पक्षे अ
भ्रूरू इत्यादावपि वकारप्रसंगः। अक्षुर्विषय एव वकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्। नन्वेवं केवल
विशेषणस्य चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम्। येन द्वित्वानंतरमेव वकारः प्रवर्त्ततेति चे
त्। अनभिधानाद्दतो घञादिमास्तु निपातनं चरणे च मविशेषणमस्तु। अक्षऊः रमसूः। एतन्नोज्वेरूपसि
त उपसर्गद्वयपूर्वकाऊमेरन्येष्वपि दृश्यत इति उप्रत्ययः। अत्यन्तिमाक्रांतं वेदम्। रुद्वि[illegible]द्दत्वानुष

मुरुकः संप्र[illegible]मित्यमरः तदेवमयोवगाहानां छात्राणामुपदेशस्य जश्भावरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमतेस्ति। भाष्य
मते तु नास्ति। स्थितम्। तथाप्यल्पमपि प्रयोजनं। सर्पिःषु धनुःषु तत्र नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति सूत्रेण वि
सर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। शर्व्यवाये इत्येव सिद्धत्वात्। नुमग्रहणं तूभयथापि कर्त्तव्यमेव नुमस्था
निकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात्। इह माभूत् पुंक्ष्विति। नुमग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य
लक्षकं। अन्यथा असंभवात्। नहि इण्कवर्गाभ्यामनंतरः सकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ संभवति।
अनुस्वारस्य षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः। अत्र तु वा स्थानिवद्भावेन नुमत्वं तथापि स्वाश्रयस्यापि सत्त्वात् षा
त्वे नैव सिद्धो नियमार्थं तावत्का। नियमश्च सजातीयापेक्ष इति। अनुस्वारेण व्यवाये चेद्भवति त
र्हि नुमैव नान्येनेति फलितम्। वस्तुतस्तु अतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एवेह दुर्लभः
सर्पींषि इत्यादौ विधायकत्वसंभवे नियमानुपपत्तिश्च। तथापि लक्षणानुरोधात् लक्षणेष्वेवप्रमाणम्

शा०कौ० अरः कृष्याद्रिति सूत्रे । तत्र प्रन्वनादौ णत्वं मा भूत् । पोंभणादौ स्यादित्येवमर्थं लक्षणेति चेत् । इहापि सुहिन्सु
पुंसु इत्यादौ मा भूदिति तुल्यम् । णत्वविधावनुस्वारमात्रेण क्षोले ण षेत्वनु नमूस्थानिक एवेत्यन्यदेतत् ।
७० अर्थिग्यपक्षे शार्षूपदेशोपि जूलत्वहलत्वपत्वे अपि अपि नांतरीयकत्वादेव सिद्धः तत्फलं तु नरेवा
त्रिके व्याख्यानात्स्वमनेतदेव स्फुरीभवीभविष्यति । तथा खलुत्वमपि तेन कृष्योः कःपौचेति सूत्रेंतर्गतो
पि विसर्गः सिद्धः एवं च सौत्रनिर्देशान्नैवोक्तवार्तिकस्यापो ज्ञाप्यते इति बोध्यम् । अनेन सौत्रो विसर्ग
ग्रहणमिवोपष्ठभ्य शार्षूपदेशं प्रत्याचक्षाणा यथाश्रुतमरः सूपदेशापर्यं छन्ति ग्रथं व्याचक्षाणपरास्ता
अरः सूपदेशेन अलृत्वोचूत्वयोर्लाभेपि हलपत्वोलाभात् । तत्फलस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । नचारः स्वेद
यकारेभ्तापमुपदेशात् तत्लोभः इति वाच्यम् । पयः [illegible] तथा सति पयः स्वित्यादौ इणः परत्वेन षत्वापत्तेः
अपचत्वा [illegible] समः सुरीत्यत्र केयटादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादिवार्त्तिक
स्यायमर्थः [illegible] यत्र प्रदेशप्रयोजनं दृश्यते तत्रैवोपदेशः कर्त्तव्यः । प्रयोजनानि तु संयोगसं

ज्ञाज्ञादानी[illegible]ता। तथाहि। वार्त्तिकमते उज्झेः उपध्मानीयोपधतया उपध्मानीयस्य हलसंज्ञां विना संयो
गसंज्ञा न सिध्यति। जश्त्वं न सिद्धं। तत्र संयोगत्वे विज्रुसंज्ञाभ्याम् अपि पक्षि हो दुज्वं वा हुल्य त्र्युरो
रन्त इति ष्टुत्वं न स्यात्। तस्मात् ष्टुनाष्टुसंज्ञासंयोगसंज्ञानामुत्तरमुत्तरं सापेक्षतया ष्टुत्वसिध्यर्थं ह
लसंज्ञा एषितव्या। तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति। तथा उपधासंज्ञापि प्रयोजनं लिख्य
ते। इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात्। भाष्यकारस्त्वाह। इदुदुपधस्थानिकोयो विसर्ग इति
व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनं। उपधाग्रहणं प्रत्याख्यानाद्वा। इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्य सेव
इष्टं सिद्धमिति। अल्लोप्यविधिप्रयोजनं। यस्य लोप इति। विसर्जनीयान्त स्यपदस्य
सद्दृतिपक्षे त्वं तस्य सत्वं यथा स्यात् पदस्य यो विसर्जनीय इति व्याख्यानान्नेदं श्यमा
नैश्चयितिपरिभाषया वा [illegible]त्वादिदमपि न प्रयोजनम्। द्विर्वचनं च प्रयोजनम्।

प्रा० कौ० उरः ण्रः उरः पृः। अनेन विवृतिश्च उत्तरस्यापरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिव
द्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनम्। यथा ड्ढरकोणत्वादौ अड्व्यवायेपि णत्वं भवति। एवं वृढोर्
७१ रक्कोनेत्यादावपि प्राप्नोति। स्थानिवद्भावात्ऋकारस्य तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो ऽत्र लत्वे
सति सिद्ध्यति। न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावनिषेधो भवतीति वाच्यम्। न पदान्त सूत्रे शेष
भूतस्य अचः परस्मिन्नित्यत्र तद्विषयकत्वात्। स्थानिवद्भावप्रतिपादकस्य त्वस्यासिद्धतेयाम्या
यसिद्धत्वादिति पक्षे तु नेदं प्रयोजनम्। ड्ढरकोणेति णत्वं संस्कर्तेत्यत्र सकारस्य द्वित्वम्। विधि
कं प्रयोजनम्। वो भ्रमित्यादिकं। यद्यपि सर्वमिदं प्रक्रियाकृपदेश्यान सिध्यत्येव तथापि
वार्त्तिककारस्य रचनात्पर्याद्द्विधापि संभवतीति भावः। लण्। अत्राकारोनुनासिकः प्रतिज्ञा
यते। ननु [illegible] द्विर्भावाणण्यः तेनेउरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं भवति। प्रत्याह २
वो

रग्रहणे ज्ञापकमनुस्वारस्यानुस्वारयोः सवर्णा वृद्धिरिति वार्त्तिकनिर्देशः । ननु ग्रहणे यथासंख्य
नुबन्धेन कारः सएवानुबध्यते । तेनाणग्रहणे द्विविधग्रहणेषु च पूर्वेणैव णकारेणेति निर्देशः प्राप्नो
ति । तस्मात्सन्देहे ह्ययं हर्षः अनुबंधान्तरमेव कृतोन कृतमिति चेत् । न । व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न सन्देहादलक्षणमिति परिभाषा ज्ञापयितुमनुबंधस्यैव पुनरनुबंधात् । अमङणन
म् । ञमङ् । अत्रम कारोनुबंधो भाष्ये प्रत्याहारार्थः । सा हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते । तान्यत्र
यंञकारेणैव निर्वहति । न ह्याहि । पुमः खय्यमरे इत्यत्र । न च ञकारमकारपरः खयः स्यादिति ये
नातिप्रसंगः स्यात् । तथा हलोयमां यमि लोप इत्येव पाठ्यम् । न च ञकारमकारो ञकारमका
रपरौ स्तः । हले उत्तरयोः सम्भवेत् । ञोयोञ्यद्धि इति लोपेन भाव्यमेव । तथा ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्
णिन त्यमिति पाठ्यम् । न च ञकारमकारौ पदान्तौ स्तः । उञ्ञ उञ् ऊँ इति किपि तौ स्त एवेति चेन्न ।
उञ्ञो दीर्घ धातूनयात्सयोः तयोस्तलोपे सति । उदिति रूपासम्भवगमात् । लभेस्तु जस्त्वविधानात् । नन्व
[illegible]

वर्ग्यपि वर्गीयाभिन्न स्य योरुणने भ्यः अपरे त्व वेः। योगमाहुः पंचेति। शंख्यानुदेशोन स्यादिति चेन्न। यथा
संख्यामित्यत्र हि विध्येयप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतं संख्यासाम्यमाश्रीयते। न तु लक्ष्यसं
स्कारवेलायां प्रयोगगतं तस्मान्मासु भकोरन्नुवं पश्यतिस्थितमु। घढधष्। जबगडदश्। खफ
छठथ। चटतव्। कपय्। शषसर्। हल्। इति माहेश्वराणि प्रत्याहारसमाम्नाय सूत्राणि। अत्रायं संग्र
हः। एकस्मान् ङञणवटा द्वाभ्यां षश्चित्रिभ्य एव कणमाः स्युः। ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्योरः पंचभ्यः शलौ षड्
भ्य इति। अस्यार्थः ङञणवटा एकस्मात् परे ग्राह्याः स्युः तथाहि ङकार एक एवाद्वयपरो ग्राह्यः एङ्
पररूपमिति यथा। ननु षिड्गौरादिभ्यो ङीष्। अस्य तिवक्किव्योतिभ्योहि ङस्य कारेण ग्रहणमस्ति
तित्वेन्न। आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्येत्यत्र उप्रत्ययपूर्वस्य नु द्वेत्ते। अत एव रेभाणु पि
तिन प्रत्याहारग्रहणमपि चेत्यन्तु। अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति। मे पादादिविविशेषण
त्वा। उञ्त्यत्रैव बहुलवचने ङ्यलीति विशेषणात्। अयुक्शति ङ् नपदमित्यत्रेति [illegible] ह च यात्

थाप्यद्दवङ् हलोरित्यत्र अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति। अङादे[illegible]लादौ चेति
हि व्याख्याने अङ् हलोरिति व्यर्थमेव स्यात्। द्विविधा एव हि कित्प्रत्ययाः अङादयो हलादयश्च ब
त्तिशास्त्रे इत्यत्र तु कित्त्वमेव नास्ति। अयासे हेकादेशस्य स्थानिवद्भावेन अङ्दित्वात्। अरुद्गी ङी
त्यपि न प्रत्याहारः। अकारान्तेषु अच्छ्रतो[illegible]मित्त्विग्विधानात् ज्ञापकात्। सनिचा इङ् इति
न प्रत्याहारः इको झल् इति कित्त्वविधानात्। अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च। इङ् तानां सनि
गमादेशे हि सति उदाहृत सूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात्। परिमाणं ख्यायां सर्वेभ्यः एङ्क्ष्वेत्यपि न
प्रत्याहारः वैयर्थ्यप्रसंगात्। तथा हि इकारान्तेभ्यः एरचा भाव्यम्। उकारान्तेभ्यः अदोरवित्यया
त्वकारान्ताः सन्त्येव न एजन्तानामपि अनैमित्तिकेनात्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यम्। अ
तः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजन्तानामसंभवत्येवाकारान्ताः परमवशिष्यन्ते। तत्र उरत्येव लघवा
त् ब्रूयात् वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणेनैवाकारान्ते सुग्रहः सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं न कुर्यात्।

ग्रपृथो यते। इउ इत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णोवर्णे तो ऽवगृह्य जवर्भ्यां महैवे कलिकोघत्र मनावि
विशलितिा न दपिना एवं हि सति घञ्पो विधा वैवा ग्रहणं कुर्यात्। क्रौ इ जी नां ला विति न प्रत्या
हारः कौ ज्यां पृथक्ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। न च इकारांतानां मध्ये एतयोरेवेति नियमोऽस्तु पृथग्ग्रह
णमिति वाच्यम्। एवं हि इकृ इत्येव ब्रूयात्। एङ्‌त्ता ओ सामान्यलक्षणेनैव प्रत्यासत्तिसिद्धत्वात्। एङ्
धार्थो हि त्यपि न प्रत्याहारः। धातिणि साहचर्यात्। न स्मात्सि इ इकार एकस्मादेवेति। न यात्र कारो
ष्यकस्मादेव। अत्रादीर्घ अयीतितथा। अत्र इउण् इत्येवकारो ष्यकस्मादेव। अशिति तिपथा। पृथ
पः सिध्वमित्यादावपि प्रत्याहारोऽयं नेन कृतो नेति चेन्न। अप्रिधिस्तु धातु भुवोर्य्वोरित्यत्र इकारो
कारयोः स्वरूपेण निर्देशात्। अन्यथा हि संहितायां मात्रालाघवात्। पदच्छेदे ऽप्यर्द्धमात्रालाघवादि
णीत्येव ब्रूयात्। आस्थानोऽच्च। पूर्वेन तपरेण ग्रहीष्यते। माख्यानं च सिद्धांतेपि शरणम्। योमित्यापि
हि निर्देशो किं ह्रस्वयोर्ग्रहणम् अत दीर्घयो ऋत यकारवकारयोरिति सन्देह स्यादेवो। एवं एच इग्घ
स्वादेशा इति सूत्रे णित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं चक्के इणग्रहणमपि हो लिंगम णग्रहणं हि

तत्रयथासंख्यप्राप्तिरेवनेतिनतत्वमिहारायपतितव्यमितिदिक्। एवं वकारः नभ्रुव्यप्र ... नेति। एचोय
वावइतिसूत्रे अव इति न प्रत्याहारः अयादिसाहचर्यात्। एवं टकारोप्यकस्मात्। अर कुप्वा ... ति। द्वाभ्यां
यः एकारो वक्ष्यमाणः अयज्यतस्य स्थाने द्वितीयपाकेकारः। स्थितिः। अकः सवर्णे इकोयणि। इ उ ऋ लृ इति
यथा। लृणि इत्यत्र णकारो ऽपि अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः अकः। इण्कोः सीध्वमित्यादयः सर्वे पूर्वणः
इकोयणि इत्यादौ यणेव। तत्र यणो वा पूर्वेण न संभवत्येव। इणस्तु संभवान्नापि ज्ञापकात् त्यक्तः अणस्तु उ
भाभ्यां ग्रहणात् स्थितेन पूर्वेण परेणेति वीक्षायां ग्रहणेक परेण वा। अत्र तु पूर्वेणेति सिद्धं
ततः। उकोहि। आख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति। नहि परस्य धांकधा इत्यादौ व्याख्यानादन्यत्र याम
कमस्ति। किं च। अणग्रहणानि तावत्सर्वेण पूर्वः। अणुदित्सवर्णस्य च लोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। के
णः। अणेण ग्रहणेष्विति। तत्र उ यणपरः इति तावत्पूर्वेण। अतइ धातोरिति धातुग्रहणं तज्ज्ञापकात्
तद्धि मातॄणामित्यादौ व्यावृत्त्यर्थं क्रियते। परेण च ग्रहणे नामि इति दीर्घस्यापि परलोपस्याभावत्वे
पूर्वि द्वि। नतु। धकीधाति इत्यत्राङ्क नगमामि इति दीर्घे परत्वे च सति उपधायाश्चेति तमेपित्तव्यम्।

प्र० कौ०

तदन्तमात्रग्रहणमित्यत्रापि प्रसंगेन व्याख्यानेकतया उत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न। तर्हि हि स
त्यन्तमेवैव कुर्यात्। इह करणं ज्ञापकमेव। तथा च वक्ष्यति। नुड् वा जउत्तरार्थं तु इह किंचित् त्रयोदशी
७४ ति। किं चाग्रणग्रहणं सामर्थ्यादपि पूर्वेणैव कार्यं यदि हि परेण स्यात्। उरजित्यजेग्रहणमेव कुर्यात्।
कृतिकृतं प्रकृतं। न्द्वैपाहि मात्रेणामित्यादौ प्राघुट्टा तास्वरितानुनासिके दीर्घाणां परतायाः पेरणा
णग्रहणाचापि तद्व्यापास्तत्वे तोपि लाभात्। कर्त्तोकारिक इत्यादौ गुणे वृद्धिप्रसंगस्त्वासुभवेणस्य च वा
विशेषाद्रेफस्य विकल्पेन प्रसंग इत्यपि अज्ग्रहणेन सिद्ध्यत्येव स्यादेतत्। कर्त्तृ चमित्यत्र इ
कोयणि रपरत्वे रेफस्यैव श्रवणं यथमणग्रहणं स्यात्। न यत्तद् अज्ग्रहणेन सिध्यति। हल्लोयमा
मिति लोपस्तु वैकल्पिके कृते यो हो न्यतरस्यामित्यतो न्यतरस्यां ग्रहणमनुवृत्तेः। अत्रैव ज्ञापक
ग्रहणं कथं स्विग्ग्रहणम्। तद्विसर्गान्तासंबन्ध रः यच्छोकमित्यादौ परसवर्णस्य स्थानेनानुनासि
कस्य परग्रहणेन ग्रहणादेन चिचीति द्वित्वे कृते तापच्छेयवलानान्त्रिकस्य श्रवण[illegible] क्रियते।
हल्लोयमामिस्थस्य नित्यत्वे तु वैयर्थ्यमेव तत् स्यात्। यद्यपि गुणानामभेदकत्वे[illegible]मानेनानुनासि

कथं बलानां द्वित्वमिति चेदग्रहणात् कथं स्यात् अजग्रहणमेवोचितं । न त्वपां ग्रहणम् । तथा च भेदकादु
र्व्यपि पक्षं ज्ञापयितुं मणग्रहणम् । भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोश्च क्षाणुरो
धाप्येवं स्यात् । अत एव च तस्य यां घृदाचेति निपातनाद्विश्व्यादि संगच्छते । अत एव चाऽष्टनेऽन्यं विभ
त्त्या वित्यादावि दमस्य दास्थले चानुनासिको नेति वृद्धा भः । यत्तु विकल्पानुवृत्तेर्ज्ञापकां तव
दृष्णानं । अनुवृत्तेन विभाषाग्रहणे । चिये द्यूषपत्ययां द्वित्वम् । नित्ये हि ते स्यल्लोपनिषेधार्थो न कश्चि
त्स्यादिति । तत्तु भाष्यादूषितं । तथा हि । लोपस्य नित्यत्वे अचाम हाभ्यामिति द्वित्वं नारंभसामर्थ्यात
द्बाधः क्विविधौ एवहि पूर्वयमागमस्याता । तत्र हलोयमामिति जौ द्भौ द्विती बलोपे कृते द्वित्वं यथा
स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणाभिव्यक्तिवेन यत्रांतरेण द्वित्वं व्यंजनत्रयं लभ्यते । यथा
गध्यादित्योदवृतां अस्य श्वादित्स्य भ्रष्टं ग्रहत्तमिति । एवं स्थिते वचनं द्धेत्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि
लोपो न स्यादेव । ततश्च सापेक्षः घाराविति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिज्ञापयेत् । विकल्पस्तांत
वत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्साक्षिकरेफश्रावणाय मणग्रहणमस्त्विति । अन्यो मते

शा॰कौ॰ कर्त्ताव्यमित्यादौ सत्यपि तपरत्वे रेफ(स्य) हृस्वग्रहणं दुर्लभम्। रोरीति लोपात्। न चैवमत्र पदांतस्येति व्या
७५ ख्यातं युक्तम्। जश्चधे लङ्। अजघा। पा[illegible]लङ्। अयुःस्या॰ इत्यादेरसिद्धप्रसंगात्। न चाण्ग्रहण
सामर्थ्यात्तदबाधः। पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरिति दिक्। तस्मादात् ग्रहण सामर्थ्यादण
ग्रहणसामर्थ्याद्वा उरण्रपर इ पूर्वेणग्रहणमिति स्थितं भावस्तु तस्याप्यत्र ग्रहणमेव ज्ञापकम्।
अणग्रहणस्य लाकृतिरित्यादौ लपरतापत्तिमित्याप्रवृत्तेर्व्यर्थतातु। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्य
य इति तपरेणैव ऊकारादिति लिंगात्। तत्र हि कृतसंप्रसारणे ह्रस्वस्याद्युरादेः एव तो होड॰ चङि
अवीवसत् इत्यत्र ओकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने हृस्वो वा यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृ
तम्। ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणेन तु दीर्घस्य ओकारस्य न स्यान्निवृत्तिं न चाप्रादिष्वत्वप्रशक्त
मिति वाच्यं तपरत्वे स्यात्। न तु सत्यपि परेण ग्रहणे ऊकारादित्यत्र तपरत्वे दीर्घ[illegible]भावप्रसं।
नेन सवर्णाग्रहणाप्रशक्तेरिति चेन्नावक्ष्यतिहि। तत्र वृत्तिकारः न चायं भाव्यमानोऽण किंतु ७५

ग्रादेशांतरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाऽभ्यनुज्ञायते इति। कृते तु। तपरत्वेन तद्बलादेव दीर्घ
स्थाने भाव्यमानतापि लभ्यत इत्यन्ये। तन्न। तस्माद्ग्रहणकशास्त्रे ग्रहणपरेणातेष्वि
तंतत्फलं तु उरण्रपर इत्यत्र उऋ इत्यनेन ऋकारग्रहणद्वारा इद्धातो रूढोऽस्य पूर्व
स्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यत्रापि ह्रलोऽभणोऽमसंभवा
द्वचनत्वविशेषाभावाऽढ्रगर्थसिद्धिवाणग्रहणं स्यात्। [redacted] ततश्चाष्ठ्वेत्यर्थवाक्षि
ढ्रमित्यणग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणानेन वहिर्धेर्भनं स्यात्रच्चि उदितत्वादिडभावे गुणे
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादकारे ढलोपस्यासिद्धत्वा
दुपधायाश्चेति त्वे पूर्ववद्गुणे वर्द्धनीयथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात्। एवं तर्हि तृती
येति निर्देशाल्लिंगात्पूर्वेण वा। परेण हि ग्रहणे हलेइत्यत्रापि अस्यैवाण ग्रहणं स्यात्तु कृतो।
ऽस्तेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात्। यथा ...दिवृढ्रशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको वा बोध्यः।

श्री० कौ० वहू उद्यमने ऽस्मान्निष्ठायां ढत्व धत्व ष्टुत्व ढलोपेषु कृतेषु वृढ इति रूपं । दंत्योष्ठ्यादिरित्यायं
उह हस्वः सहमूलमिदं इति दर्शनात् । मूलमस्या वर्हीति स्त्रीत्वे हरदत्तादिग्रंथे स्पष्टमेतत् ।
७६ तदा दो ऽत्र धातुचरत्वेन पठ्यमानयोः दृहू स्तं दृहि हिंसायामिति धात्वोरपि निष्ठायां दृढ
मृढ इति रूपं वाध्यं मू दृढः स्थूलबलयोः इति नुडभावो न [illegible] हकारस्य लोपो नि
ष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते । अन्यत्र सिद्धकाण्डस्य ढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्य
ते तेन परिदृढं यथा [illegible] दृढीकन्नित्यादौ न धुत्वप्रयुक्तो ऽगमपादेशः । घञः भावश्च
सिध्यतीति दिक् । तेन ढलोपः [illegible] हप्रकृतिपरत्वे [illegible] इति प्रसं वा
गान्तु दृढपीति विवेकः । केण इत्यत्र [illegible] ग्रहणं [illegible] काना [illegible] काउपान
को चतुष्कामिति धत्वविसर्जनीयौ [illegible] सिद्धत्वाद्व्यप्रसंगात् तथापीह हस्वप्रत्यया
पस्थितस्याऽवइत्यस्य ग्रवाधायपूर्वेण भविष्यति । अवाधने ऽनापपत्तौ हि वाधोन

माप्यः॥ अत्रोऽत्र प्रग्रहस्येत्सत्रपरेणसतिकर्त्तौ। अग्ने। वायो। पवे। पपो। मालामा
वक्षणिमालू। वृक्षवपतेरप्रत्ययः। वक्षवा। अत्रापिप्राप्नोति। रेफवर्जितो। अतस्या:
सानुनासिकानिरनुनासिभेदनदिलेत्युक्तत्वात्। तस्मादिहअप्रग्रहस्येतिपर्युदा
सादच्यएवानुनासिकाबोध्यः। अवाणग्रहणसामर्थ्यात्। नजिवयुक्तेन्यायस्यबाधः
तस्यपूर्वेणाप्युपपन्नत्वात्। अत्रलणसूत्रेऽस्यिलावक्षवृक्षाद्भिरत्यंकेयरोप्युद
पाद्यत। वृक्षवृक्षश्चतीतिक्विपिकृते वृक्षश्चमावष्टेइतिणिचिटिलोपवकृते वृक्ष
वयतेविचिवृक्षवूइतिभवति। क्विपितोकोलुप्तंनस्थानिवत्। कौपविधिनस्थानिव
दित्युभयथापिस्थानिवद्भावनिषेधात्। संप्रसारणप्रसंगोलोपोयोर्वलीतिलो
पंबाधित्वातदपवादस्यऊठ्प्रसंगस्यविचिवृस्थानिवद्भावाद्धतत्वमितोऽ॥

टी॰सौ॰ १

प्रा॰कौ॰ १

७७

~~[illegible]~~ बलोपो न भवति । नन्वेवमपि वृक्षवृक्करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति
न च स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धत्वान्निषेधादिति चेन्न । भो भगो इत्यतोऽप्रगीत्यनुवृत्त्यं अ
शीहलीति द्विधा निर्देशादिति न । विविच पक्षेऽपि णिचः प्रागु भाविनं क्विपमपवाद्य ऊठप्रसं
जनीयः । अंतरंगे क्विपाश्रयतया । अंतरंगे के तेभ्यो वाहिर्भूत णिजपेक्षया बहिरंगस्य
टिलोपस्यासिद्धत्वात् ऊठ लिहवृत्तत्वं भूा विच पक्षेऽप्येकदेशविकृतस्थानवत्त्वेन वृ
श्चतिग्रहणेन ग्रहणात् वृश्चतिषत्वे दुर्वारं भूनाम्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं पदान्तविधौ
नेति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धं चेति निषेधाच्च । तस्मान्नायं वृश्चतिमपि नु वेति का तिर्वा
वृक्षवेतीति वृक्षवी वृक्षं वातीति वृक्षवा । वृक्षवं वृक्षवौ वा । ग्रा चेष्टे वृक्षवविच् ।
न तु क्विप् ऊठप्रसंगात् । क्वौ विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । तथा च देवयते क्विपू इति
सिद्धोतितमू । न चैवमपि लोपो व्योरित्य प्रसंः स्थानिवत्त्वात् न च पदान्तविधित्वं

पदान्तस्थे विधीयते इत्यर्थात्। लोपस्य चानव्ययत्वात्। विभाषितं चेदं भो भगो इति सूत्रे कै
कैयटेनोक्तं दिक्। यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। वृक्षवकवोमित्यूवेरूप प्रयोगो।
नास्त्येव। अनभिधानात्। लपासूत्रे न पदान्ता माह लोपाः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधाने
सूत्र निष्प्रियत इति। तच्चिन्त्यम्। लोपो भाष्ये पदान्ताः पञ्चलोपाः सन्तीति पाठात्। अप्रगृह्यस्येति प
र्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यभाजो न सन्तीत्येवं परत्वात् कैयटेनापि
ध्वनितश्च। ननु चायमक्षिप्तत्व इत्युक्तभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च। लदुदाहृत पाठे उक्तभाष्य
स्योक्तिसंभवाभावाच्च। अत एव भो भगो इति सूत्रे भाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वेऽपि
वृक्षवृ इत्युदाहृतम्। स्वयमपीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधात्। भाष्यटीका
कैयटादिसकलमहाग्रन्थविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति निष्टत्तावत्। प्रकृतमनुसरामः
मकारोऽपि त्रिभाष्याद्युक्तः पुमः स्वव्यमपरो हल्लोपमापमितोपः ङमो ह्रस्वादचीति।

शा० कौ० वकारस्यानुबंधः। इको यणचि। इचूएकाचो मू। एचोयवायावः। पूर्वोत्तुताभ्यामैजिति। यकारे।
पिवनुबंधः। अनुस्वारस्य ययि मणय ङ। ङयोहोन्यतरस्याम्। पुमः ख यीति। रः पंचमः।
७८ यमोनुनासिको। ङ्मो ङमुनि सवर्णे। खवशिवा। ञभ्याम क्वचो वा शाफ्य। शाकारः षर्भ्यः। भो
भगो अघो अपूर्वस्य योशि। हशि च। नेडवशि कृति। झलांजश् झशि। एकाचो बशो
भष्। लकारो पिषरभ्यः। अलोन्त्यस्य। हलि सर्वेषाम्। इदू लोदोः। लोपःधातु। झ
लांजश्। झल इगुपधात् दिति। अयं वै चतुर्दशसूत्रीस्य हलमि यड्भिः संपन्नाम
ष्टाध्यायीं व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः तेन सुप्तिङादेः प्रत्याहारस्यान
मंतादिःसुणादिषु व्यवहृतस्यागमप्रत्याहारस्यानेमीप्रोक्तं मंते स्वनिङेक इष

तेइतित्याग्भूतिव्यवहृतास्यतस्यैवचयोर्द्वितीयाः।आदिरैकेकसमादेरितिवार्त्तिकव्य
व्यवहृतेस्स्यचयप्रत्याहारस्यचाधिक्येप्यदोषः।संख्यानियमाश्चायमनन्तरत्रएकच
लाहित्वातैवव्यवहाराध्यवसीयतेइतिबोध्यम्।अत्रश्लोके वार्त्तिकम्।प्रत्याहारेनुवं
धानांकथमज्ग्रहणेषुन।आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्चबलवत्तरः।प्रत्याहारेष्व
क्षरसमाम्नायः।तत्रयेऽनुबंधास्तेषांअज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणम्।अजादि
प्रत्याहारग्रहणेषुअकथनेति।ग्रहणमितिशेषः।आदिरंत्येनसहेतिसूत्रेणहि
अकारमारभ्यचकाराहृणंनामभवति।अवसंज्ञामध्येएतल्लाविशेषादिकाव
दीनामिवणकारककाराङ्कारादीनामपिस्यात्तत्रस्वदाधिणकारः।दधिङ्कार

श०कौ० इत्यादौ [redacted] यण् स्यात् । एवमणग्रहणेन च कार्य्यस्यापि ग्रहणात् दुम्बीनामित्यादावङ्-
व्यवाय इति णत्वं स्यात् । एवमिणग्रहणेन चकोरस्य ग्रहणात् द्रुकण्विध्ये इत्यादौ विभाषेट इतिढः
७५ स्यादिति पूर्वपक्षः । पूर्वोक्तस्यार्थः । उत्तमाह । आचारादिति । आचारोऽत्र सूत्रकृतो निर्दे-
शः । अणोद्यावहलम् । त्रषिमृषिकृषः । ङ्मिङ्मोश्चेत्यादौ यणोऽकृतत्वात्मध्यस्थाना-
मप्यनुबंधानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । समाधानांतरमाह । अप्रधानत्वादिति । अ-
णित्यादिसंज्ञाः । प्रत्याहारा तदुपप्रतिपादनायानुबंधा उच्चार्यंते । ततस्ते परार्थमुपादीय-
मानत्वात्तेषामप्राधान्यम् । इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात् प्राधान्यम् । तेन तेषा-
मेव संज्ञानत्वनुबंधानां प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् तान-
नेवं अकारस्य च संज्ञा न स्यात् संज्ञाप्रतिपादने च कारस्य वत्तस्यार्थ्येगत्वावि ।

शेषात् इति चेन्न । स्वं रूपमित्यनुवृत्त्यादेरपि संज्ञित्वात् । स्वं रूपं चादेरेव ग्रहणे तेनास्य
सर्वनाम्नां प्रधानप्रधानपरामर्शित्वापि चौत्सर्गिकत्वात् । इत्ततीतृतीयया इतो ऽप्रधा
नत्वाभावात् । तदेव संज्ञाप्रवृत्तिकाले ऽनुबन्धानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितं ।
वस्तुतस्तु तदेव नादित्याह । लोपश्चेति । बलवानेव बलवत्तरः । स्यादेतत् पूऽत्र ला
घूनमपि यथा हलन्तमिति इति संज्ञायां कृतायां एकारादीनां मचूमसंज्ञा प्राप्नोति लो
पश्च । तत्र परत्वान्नित्यत्वाद् अन्तरंगत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले एकारादी
नामसत्त्वादेतेषामजादिसंज्ञा नेति भावः । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योऽनुबन्धोऽपे
क्षितस्तस्य वचनसामर्थ्यात् तत्प्रवृत्तेः प्राग्लोपाभावः । अनुबन्धेऽपि वा तस्मिन् भूतपू

मोऽस्यादिरितीति। अकारस्यानुबंधत्वेन लोपः स्वबाप्राप्तस्य सन्निधाऽल्संज्ञायां। नेत्तदोषमिति सुलोप ~~गुण~~
~~[illegible]~~
दितिभावः।

शा०कौ० र्णेन तेन सहितः अः आदिः संज्ञा भविष्यति। अतो यानि [illegible] लुप्तानां न संज्ञा। अपि च मायोच्छि
कामादिषु मा व का मा ला तुं न नु हल प्रत्याहारे अकारस्य पूर्वं प्रयोगो दृश्यते: न हि तत्र लोपो लभ्य
८० ते: तनः प्रागेव संज्ञाविरहे लोपे दृष्टोऽनीति संज्ञायाः अप्रवृत्तेः। एवं चाद्यसमाधा
नमपि दुरूपपादं माउदाकृतस्याकारस्य लोपः अबलवत्तरः इत्यनेनैव गतार्थत्वा
त् इति चेत् मोऽस्यादि निर्देशेन प्रथमस्य ण्णानी भेदकत्वेन वरमस्य च समा pages 77
धानस्य सूपपादत्वादिति दिक्॥ श्री॥ इति श्रीकौमुदी प्रथमाध्यायस्य प्रथमो
पादः द्वितीयमाह्निकम्॥ श्री श्री॥

गुणानामिति तत्पानुनासिकस्य हलत्वापि निरनुनासिकस्य तदभावः। सिद्धएवेतिभावः भेदकत्वेनेति
ननु मा मो स्त्रायस्यनिप्रयोगे अत्रानुनासिकइत्यनुनासिकत्वेऽनुस्वारः स्यादिति [illegible] सस्य भेदपक्षे
[illegible] तिविव्यमेतत्